

**Университет за национално и световно стопанство -
София
Катедра "Икономикс"**

Петър В. Станков

Докторант, специалност Политическа икономия (Макроикономика)

**Логика на икономическия преход в
страните от Централна и Източна
Европа след 1989 година**

(Курсова работа по дисциплината "Икономика на прехода")

**Научен ръководител:
Доц. д-р.и.н. М. Марков**

**Курсов ръководител:
Доц. д-р.и.н. Т. Спасов**

**София
Февруари, 2004**

СЪДЪРЖАНИЕ:

I. Контекстът на прехода.....	4
1. Технологичният контекст.....	4
2. Геополитическият контекст.....	6
3. Институционалният контекст - вграждане на институционалния подход в анализа на преходните икономики.....	9
II. Институционална логика на икономическия преход.....	12
2.1. Изграждане на институциите-правила.....	12
2.1.1. Формалните институции и влиянието им върху икономиките в преход.....	12
2.1.2. Неформалните институции и влияние върху икономическия преход.....	15
2.2. Институциите-организации	19
2.2.1. Посткомунистическата държава и нейният политически елит.....	19
2.2.2. Бизнесът в преходния период: едрият бизнес, малките и средни предприятия, и бизнес de novo.....	23
2.2.3. Академичната общност в "ничията земя" на прехода и нейната роля за изграждане на институциите.....	31
2.2.4. Семейството и отделната личност като субекти на институционален преход.....	33
2.2.5. Международните институции по време на прехода и тяхното влияние върху икономиките в преход.....	36
III. Пазарна логика на икономическия преход.....	40
3.1. Преходът на продуктовия пазар.....	40
3.1.1. БВП по време на прехода.....	40
3.1.2. Структура на продуктовия пазар: земеделие, промишленост, услуги.....	44
3.2. Трудовият пазар по време на прехода.....	46
3.3. Финансовата система и капиталовият пазар.....	48

IV. Логика на процесите по време на прехода: комбиниране на анализа.	
Взаимодействие на логиките.....	.53
V. Заключение.....	57
VI. Цитирана литература.....	60

Вероятно само първичният взрив, образувал Вселената, няма конкретна причина или тя има привилегията да бъде неуловима за сетивата на Единицата. Всички останали събития имат своя собствена среда, която може да се нарече контекст на събитийността. Това е в сила и за колосалните промени след "Големия взрив" в ЦИЕ през 1989г., довели до микровзривове в толкова много милиони човешки съдби.

Контекстът на събитието *Икономически преход* се образува от три групи елементи: технологични, геополитически и институционални. Тези елементи предопределят съдбата и логиката на прехода след взрива. И докато по силата на зависимостта от предшестващото развитие съдбата на големия взрив е предопределена, то съдбата на институциите, пазарите и процесите в преходните икономики, както и тяхната логика, се определя както от зависимостта от миналото, така и от редица други фактори, които ще бъдат проследени в настоящото изложение.

I. КОНТЕКСТЪТ НА ПРЕХОДА

1. Технологичният контекст

Нека открием тази широка дискусия за логиката на икономическия преход с един твърде интересен цитат: "Едва след посещението ми на "ЕКСПО '70" осъзнах напълно нашето гибелно изоставане... В Япония се почувствах смазан... Това беше действително икономическо чудо." Думите принадлежат не на друг, а именно на човека, обладаващ най-високия пост в

България за най-дълго време през социалистическия период: Тодор Живков.¹ Липсата на разцвет на технологиите в ЦИЕ, съизмерим с този в развитите страни, проваля централизираното планиране и не случайно темповете на икономически растеж във всички страни от ЦИЕ през целия период на социалистическото им развитие намаляват. Повечето от технологиите остават материалоемки, трудоемки и енергийно интензивни, което от една страна повишава зависимостта на страните от Източния блок от ресурсите на СССР и на второ място елиминира страните от ЦИЕ от тенденциите на съвременното икономическо развитие, което изисква технологоемки продукти и процеси.² Централно планираните икономики все пак имитират технологиите на лидерите на пазара, но с определен лаг, който ги държи постоянно по-бедни от пазарните икономики.³ Не може да се забрави и още един факт - че ЦИЕ имитират модела на растеж, който е създаден в СССР и е бил предназначен за СССР.

Моделът произлиза от Марксистко-Ленинската "теория за зависимостта", която - веднъж възприета от Сталин - се превръща в идеологическа обосновка на импортозаместващия растеж, основан на богатството на природни ресурси. Този съветски модел на растежа обаче води до прекомерна индустриализация на икономиките от целия съветски блок и неговите последствия ще бъдат изследвани малко по-късно. Но тук може би по-важно е да се спомене, че той е предимно екстензивен по своя тип - повече ресурси на входа, отколкото по-ефективно използване на наличните ресурси.⁴

¹Баева, И.; Калинова, Е. *Българските преходи 1939-2002*. Изд. "Парадигма" 2002, с. 198

²Yakimova, I., Bhaumik, S. K., Shivarov, A. *Bulgaria*. Global Development Network Paper under the Global Research Project on Explaining Growth. http://www.gdnet.org/pdf/draft_country_studies/Bulgaria_revised.pdf, p. 89

³Raiser, M.; Schaffer, M.; Schuchhard, J. *Benchmarking Structural Change in Transition*. EBRD Working Papers #79, Feb. 2003, p. 15

⁴Guriev, S.; Ickes, B. W. *Microeconomic Aspects of Economic Growth in Eastern Europe and the Former Soviet Union, 1950-2000*. GDN Paper under the Global Research Project on Explaining Growth (Phase 1): Thematic Papers, Theme 3: Microeconomics of Growth.

Тази философия на растежа е обусловена вероятно от факта, че статуквото, което се е формирало в световната политика, ще се запази вечно, т.е. икономиките от ЦИЕ ще могат да разполагат вечно с природните богатства на СССР и следователно ограничеността на ресурсите не може да играе като мотивиращ фактор за технологично развитие, както е на запад от Желязната завеса. И вместо да доведат наличните опити за либерализация на системата докрай, страните от ЦИЕ предпочитат да запазят докрай своята "свещена крава" - централизираното планиране, своя неотменим План "А". Резултатът от това е срив на системата.

Причината за това всеки път след всяка успешна реформа в икономиката през периода на социализма страните от ЦИЕ да се връщат към централизираното планиране е много проста - реформите просто не отговарят на "правилната идеология". Качествено новият преход в световната икономика през 70те години обаче поставя страните от ЦИЕ пред следния избор: или да трансформират системата, или да останат роби на идеологията. Рационалният избор надделява. Големият взрив се случва. ЦИЕ губи студената война. Но това е през 1989г...

2. Геополитическият контекст

...Нека се върнем преди това - например през 60те. Вместо да спасят геополитическото статукво и да запазят шанс да спечелят студената война, реформирайки икономиката, страните от ЦИЕ в крайна сметка се подчиняват на идеологията, която сама ги изпраща от другата страна на "дигиталната пропаст". Геополитическото статукво, определено от тази идеология, просто трябва да бъде запазено.

В края на 80те обаче ситуацията вече е друга. Изоставането е осъзнато от елитите в обществото като катастрофално, "съветският блок" се

разпада постепенно и неговите "панели" един по един навлизат в "ничищата земя на прехода." Всяка една от държавите, търсеща своя път към изграждане на демократичното общество, опитва да изгради своя нова идентичност. "В много от случаите усилията за създаване на либерална демокрация се обединиха със стремежа към национално самоопределение, отделяне и образуване на чисто национални държави."⁵

Тези идентичности в глобалното пространство водят елитите на ЦИЕ не просто към самоопределение, а самоопределение на основата на отрицанието на предишния режим и на всичко, на което той е носител. Тъй като политическите елити в преходния период са и икономическите полисимейкъри, самоопределението води до изменения в икономиката, основани на отрицанието на всичко от периода на социализма, без значение дали е полезно или не за икономиката. По този начин преходът попада в една "по-широка перспектива на [нова] обща идеологическа рамка"⁶, от която произлизат както методите на изграждане на новите икономически институции, така и икономическите политики от преходния период.

Геополитическият фактор не е отслабил съществено влиянието си и през новия век. Стремежът към нова идентичност кара страните от ЦИЕ да се присъединят максимално бързо към НАТО. Дори още по-важен елемент на геополитическата ориентация е членството в ЕС. То е мощен катализатор за реформи във всяка страна-кандидатка. Достатъчно е да сравним икономическите резултати на страните-кандидатки за членство в ЕС с резултатите на страните, които още нямат тази ориентация, за да видим как перспективата за членството в една международна икономическа и политическа организация влияе върху резултатите на прехода.

⁵ Самуели, Л. *Преходът от държавен социализъм: накъде и как?* // Сп. "Икономическа мисъл", 10/1994

⁶Klaus, V. *Transformation from Communism: A Decade After*. Presented at the Pioneer Institute for Public Policy Research, Boston, MA, 21 April 1999 - <http://www.ceip.org/files/Publications/webnote6.asp?from=pubtitle> , p.1

"Потенциалната изгода от това да принадлежиш към клуба на западните държави прави социалните разходи на прехода по-поносими...

Този геополитически фактор може да бъде достатъчно ясно обяснение за това защо страните от централна Европа не пострадаха до такава степен от правителствените кризи, анархията и проникването на престъпността в и извън правителството, пред каквато Русия и останалите страни от бившия Съветски съюз се изправиха."⁷ Нека имаме предвид и факта, че нито една от тези страни с изключение на балтийските не е кандидат за членство в ЕС, а отделянето на прибалтийските републики от съветския блок и европейската им ориентация също е въпрос на геополитическа идентичност. Но както беше споменато, тази идентичност влияе не само на външнополитическата ориентация, но и на икономическата политика вътре в икономиките в преход.

Разминаването на целите в геополитически план на различните управляващи партии в ЦИЕ води до липса на приемственост и в икономическите политики, респективно до отлагане на успеха на прехода. България е пример в това отношение - смяната на елитите, които имат различни идеологически постановки за основа на икономическите политики, води и до размахване на геополитическото махало ту в посока ЕС, ту в посока Русия. Нека не забравяме, че България беше първата страна от ЦИЕ, която стана асоцииран член на ЕС през 1992 година, че колебливото отношение към ЕС и НАТО водеше страната към липса на защита на правата за собственост, криминализиране на икономиката и забавяне на необходимите реформи през 1993-1996 година, и че обръщането на гръб на Русия по време на второто правителство на СДС доведе до сериозни пропуснати ползи за икономиката под формата на бариери пред българския

⁷ Roland, G. *The Political Economy of Transition*. William Davidson Working Paper # 413, Dec. 2001, p.16

износ за Русия.⁸

3. Институционалният контекст

Както видяхме, кризата на геополитическа идентичност води и до вторични последици за икономиките в преход, но тя е и един от факторите за промяна в институционалната среда на прехода.

Един от най-важните фактори за формиране на институционалната среда на прехода са формиралите се в късносоциалистическия етап формални и неформални институции, които заедно с механизмите за прилагането им формират взаимодействията между икономическите субекти, между икономическите субекти и държавата и между отделните единици на държавната администрация по време на преходния период. Както отбелязва Дъглас Норт, "институциите се формират, за да намалят несигурността при обмена между хората."⁹ Институционалният контекст на прехода обаче бива формиран така, че нерядко резултатът от него е тъкмо обратният - наличието на преходни институции засилва неопределеността и това влияе отрицателно върху икономическите резултати. Причината за това е, че съществува разминаване между приетите формални институции на пазарната икономика и неформалните институции от късносоциалистическия период. "Докато формалните правила могат да се променят за една нощ, неформалните норми се променят само постепенно."¹⁰ Това е типичен пример за зависимост от предшестващото развитие (path

⁸ Авторски изчисления показват, че ако при равни други условия износите за Русия се повиши до традиционните нива от късносоциалистическия период, българската икономика би реализирала положителни или минимални отрицателни външнотърговски салда. Това би поставило перманентния проблем на отрицателното салдо по текущата сметка на платежния баланс на съвсем друга основа. С други думи, тази *хипотеза* отваря съвсем нови възможности пред икономическата политика на българските правителства, свързани с устойчив и висок темп на икономически растеж.

⁹ North, D. *The New Institutional Economics and Development*, p.2

¹⁰ Пак там, с.7

dependency), която - както ще видим по-късно - изиграва сериозна спирачка пред разгръщането на легитимните пазарни отношения в ЦИЕ.

Това е така, защото освен че спазва определени формални норми, индивидът, който формира пазарни взаимоотношения с друг индивид, чиновникът, който помага на предприемача да започне бизнес, съдията, решаващ дело в нечия полза, носят със себе си през времето на прехода собствената си история, наследство, етнически произход, социокултурни традиции и обичаи, и други институционални характеристики, които се оказват реално действащи фактори за успех или за провал на прехода. И ако тези неформални институции влизат в противоречие с формалните, и индивидът (бидейки предприемач, чиновник, преподавател или съдия) е лишен от стимулите да се откаже от своите лични "неформали" или е лишен от стимулите да интернализира формалните правила като част от ценностната си система, то формалните институции просто няма да могат да бъдат прилагани, а преходът ще бъде забавен и резултатите от него - компроментирани.

Институциите в късния социализъм са такива, че по никакъв начин не обещават лесно интернализиране на "формалите" на пазарната икономика. Въпреки това дори много след началото на прехода изтъкнати учени пренебрегват този институционален контекст и се опитват да робуват на икономическия детерминизъм.¹¹ Добрата новина е, че институционалният подход при обяснението на процесите в преходните икономики набира популярност в българската икономическа наука.¹² Общоприето е да се смята,

¹¹ Ennuste, U.; Terk, E. *Determination of the Economic System Transformation* // The Baltic Review, vol. 19 - <http://www.tbr.ee/issues/vol19/transformation.html>, p.1 - Тази статия е сполучлив опит за игнориране на институционалния подход при анализа на преходните икономики.

¹² Лазаров например говори за "препятстващото влияние на институциите от колективистичната епоха"; а съчинението на Владимиров е истински връх в обяснението на зависимостта на икономическите резултати в България от неформалните институции от късно- и пост-социалистическия период, в частност относно формирането и въздействието на елитите върху икономиката. Вж. Лазаров, Р. *За модернизацията на*

че "замяната на авторитарната социалистическа политическа система с демократична изисква не само промяна в политическия модел, но и промяна на ценностите, нормите, политическата култура. Тази промяна на свой ред изгражда подкрепата за институциите на пазарната икономика, като дава на политическия елит мандат да осъществи необходимите реформи."¹³

Изграждането на пазарни институции, т.е. такива, които подкрепят създаването и развитието на пазарната икономика в България, е един от най-съществените фактори за успеха на прехода. Те би трябвало да се създават от елитите с ясното съзнание, че нито ще бъдат временни, за да узаконят ползите от статуквото за заинтересованите икономически субекти, нито ще бъдат статични, за да възпрепятстват навлизането на "съзидателното разрушаване" в икономиката. Т.е. те трябва да са стабилни и динамично развиващи се в съгласие с тенденциите в световната икономика (но и без да игнорират наличната институционална структура), те трябва да създават условия за балансирано развитие на предприемачеството във всички отрасли на икономиката, и едновременно с това да не възпрепятстват постигането на геополитическите цели на прехода.

Нормативният подход към изграждането на "институционалната матрица" обаче едва ли може да обясни формирането на институционалните субекти в икономиката на ЦИЕ и в частност, на България. Институциите-правила, институциите-организации и отделната личност в преходния период често не действат според нормата, а според собствена логика, която ще се направи опит да бъде разяснена в следващото изложение.

икономиката от гледна точка на интегрирането на институционалния подход в неокласическата теория // Сп. "Диалог", 2/2003; Владимирова, Ж. *Културното наследство срещу демокрацията и пазара. България 1989-1998*. Изд. "Софийски новини" 1999

¹³ Yakimova, I., Bhaumik, S. K., Shivarov, A., цит.съч., с.39

II. ИНСТИТУЦИОНАЛНА ЛОГИКА НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ ПРЕХОД

2.1. Изграждане на институциите-правила

2.1.1. Формалните институции и влиянието им върху икономиките в преход

Според дефиницията на Дъглас Норт, "институциите представляват набор от формални правила, неформални ограничения и механизми за тяхното принудително спазване... Формалните правила включват набор от политически норми (законодателни, юридически), икономически правила и договори... Ефективността на нормите за поведение зависи от ефективността на механизмите за принуждение [за тяхното спазване - П.С.]"¹⁴

Често в анализа на преходните икономики се пренебрегва изграждането на подходящи за пазарната икономика институции. Този анализ се фокусира върху структурните проблеми и институциите се приемат за екзогенен фактор на прехода, като че ли вече са изградени. "Такъв анализ може да бъде полезен в много страни, където политическите и правните институции са съществували дълго време и със сигурност могат да бъдат разглеждани като екзогенна променлива.

Но в специфичния контекст на преходните икономики, самите институции са продукт на процеса на преход и трябва да се разглеждат като ендогенен изход от прехода, което усложнява анализа."¹⁵ Нещо повече, анализът на прехода принуждава всеки транзитолог да мисли за

¹⁴ Норт, Д. *Приносът на неоинституционализма за разбирането на икономиките в преход* // Сп. "Икономика" 3/2003, с.88, 89,90

¹⁵ Roland, G. *The Political Economy of Transition*. William Davidson Working Paper # 413, Dec. 2001, p.11

институциите в динамика: не просто как те влияят на икономиката, а как изграждането им влияе върху скоростта на реформите, как въобще се образуват институциите и как може скоростта на реформите да бъде загубена, ако икономиката попадне в капана на неефективните институции.¹⁶

Каква все пак е логиката на формиране на формалните институции на прехода в ЦИЕ? В края на 80те в общественото пространство се появява интересен термин: Вашингтонски консенсус. *Широката подкрепа*, която представителите на МВФ му дават (което го легитимира като единствено правилен), *геополитическият му произход* (Вашингтон е символ на откъсването от властта на Русия) и фактът, че той е *прокламиран като консенсус* (което го прави лесносмилаем сред елитите и отговарящ на първоначалните цели на прехода), и разбира се *конкретните мерки, който той съдържа* (което запълва до голяма степен идейния вакуум за това как да се правят реформите) го прави толкова популярен като платформа за начало на реформите в ЦИЕ.¹⁷

Интересен факт е обаче, че платформата за реформите в ЦИЕ никога не е била предвидена да бъде програма за развитие на икономиките в преход. Това, заедно с половинчатото прилагане на тези 10 стъпки към успеха на прехода, които са принципно правилни, до голяма степен объркват последователността на реформите. Следователно идейният вакуум на елитите е запълнен с нещо, което предписва 10 лекарства за икономиките им, чието действие все още не е изпробвано. И всеки елит пие лекарствата с различна честота и с различна последователност, което може до голяма степен да обясни и разликите в продължителността на "лечението".

Нещото, което е още по-любопитно е, че "това, което беше определено като крайна граница и цел на реформите се превърна само в някакво

¹⁶Пак там, с. 25

¹⁷Вж. Naim, M. *The Washington Consensus: A Damaged Brand*. Carnegie Endowment Publications: <http://www.ceip.org/files/Publications/2002-10-28-naim.asp?from=pubtitle> (първоначално публикувана във Financial Times, 28.10.2002)

предварително условие за успех. Все нови и все по-сложни цели постоянно бяха прибавяни към списъка с изисквания за задоволителни икономически резултати."¹⁸ Такива са например: добре обучена работна сила, ефективна инфраструктура, надеждна съдебна система и много други, които дават на полисимейкърите и анализаторит да разберат, че икономиките се нуждаят от ефективни институции, които да допълнят измененията в макроикономическата политика. "Несъответствието и изоставането на адекватното институционално изграждане могат да компрометират либерализацията и приватизацията."¹⁹ Но тези два типа реформи могат да бъдат успешно завършени, само ако се отчита тяхната природа. Ако либерализацията може да бъде завършена с промяна на един закон и ако приватизацията може да бъде завършена след серия от сделки, то институционалната трансформация изисква постепенност и последователност. "Институционалните реформи могат да се постигнат само стъпка по стъпка, чрез серия от по-големи и по-малки пакети от реформи."²⁰

Но дори да изградят институциите, толкова важни за функционирането на отделните пазари (като например търговския закон или защитата на правата за собственост), политическите елити не могат да изградят самите пазари. "Те са резултат от децентрализираните действия на отделни икономически единици, реагиращи на икономическите стимули, които само частично бяха осигурени от институционалните структури. Поради това микроикономическата структура на пазарната икономика може да се развива само постепенно."²¹

¹⁸ Naim, M. *Fads and Fashion in Economic Reforms: Washington Consensus or Washington Confusion?* // Foreign Policy Magazine, 26 Oct. 1999 <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/Naim.htm>, p.2

¹⁹ Минасян, Г. *Десет години преход. Колко още?* // Сп. "Икономическа мисъл", 6/1999, с.71

²⁰ Корнай, Я. *Десет години след "Пътят към свободната икономика". Самооценка на автора* // Сп. "Икономическа мисъл", 1/2001, с.57 Авторът добавя: "Сега аз виждам това. Съжалявам, че тази идея не влезе в "Пътят..."

²¹ Самуели, Л. *Преходът от държавен социализъм: накъде и как?* // Сп. "Икономическа мисъл", 10/1994, с.61-62

Институциите на пазарната икономика водят до ненамаляваща несигурност във взаимоотношенията между икономическите субекти, поне що се отнася до България. Това е така, защото самите институции се променят твърде често, а новите институции са недостатъчно ефективни поради слабото им прилагане. За това свидетелстват различни данни - например 38то Народно събрание между май 1997 година и декември 1998 година приема 52 нови закона и изменя и допълва 97.²² Вместо да създават предпоставки за намаляване на транзакционните разходи, действащите институции ги увеличават, което не е адекватен институционален стимул за насърчаване на предприемаческата дейност, т.е. за навлизане на нови фирми в отраслите на икономиката, което би формирало нова конкуренция за старите играчи на пазара. Процесът на създаване на ефективна конкуренция изисква "своевременни целенасочени и безпристрастни институционални преобразования." Именно преобладаващият брой на измененията и допълненията в законите (макар и не съвсем коректен показател за ефективност на институционалната политика), може да говори за стремеж не към изграждане на нова конкуренция, а към промяна в статуквото в полза на вътрешни за властта икономически субекти.

2.1.2. Неформалните институции и влияние върху икономическия преход

Обичаите, митовете, табутата, нагласите, отношението към времето (цивилизационният часовник), предрасъдъците, най-общо казано неформалните институции, влияят непряко върху икономическите резултати от прехода като цяло, но чрез влиянието им върху ежедневната дейност на човека имат силно влияние върху резултатите от прехода за отделния индивид. Нещо повече - тъй като те се променят много по-бавно, отколкото

²² Минасян, Г. *Финансова стабилизация и икономически растеж*. Акад. изд. "Проф. Марин Дринов" 2002, с. 25

останалите норми, неформалните институции "формират част от ключа за разбирането на зависимостта от предшестващото развитие"²³ на преходните икономики.

И тъй като неформалните институции се пренасят и по столовете на Пленарната зала, и върху кръглата маса в Министерския съвет, и върху удара на чукчето в съдебната зала, и в офисчето на предприемача, то може да се очаква, че творенето на закони, прилагането им, саботирането на добри практики заради лични противоречия, решаването на съдебни дела и производствените връзки по веригите на добавената стойност също ще бъдат подвластни на зависимостта от предшестващото развитие.

"По същия начин, по който в съвременните икономически практики, произвеждани от Запада, сазаложени дълговековните навици на западните общества, основани на протестантската етика, римокатолическия юридикъм и индивидуалистичното човекознание, и несъзнателната съпротива на православните народи срещу приемането на западния модел произлиза неволно от различните им дълговековни навици."²⁴ Исихазмът, който се корени в преобладаващо православната българска култура, който отрича всичко рационално и земно и приема себеотрицанието като житейска цел, заедно с ориенталското чувство за време и начин на работа, което вече е част от "часовника" на българската цивилизация, образуват смес, която може да се окаже твърде неплодородна почва за посаждање на западния рационализъм и индивидуализъм.

Нека посочим и един пример от настоящето. През 1988 година Гърция и Ирландия разполагат съответно с по 58.3% и 63.8% от средния БВП на човек от населението за ЕС-15. Само за 12 години ситуацията се променя коренно: Гърция продължава да бъде най-бедната страна от ЕС-15 с 67.3%, а Ирландия вече е надминала средния БВП за ЕС-15 и е издигнала стандарта

²³ North, D. *The New Institutional Economics and Development*, p.4

²⁴ Янарас, Х. *Църквата в контекста на пост-комунистическа Европа* // Сп. "Християнство

си до 118.9%.²⁵ Въпреки всички мерки на регионалната политика на ЕС и въпреки факта, че Гърция е най-големият бенефициент на средства от структурните фондове на ЕС, се оказва, че те помагат по различен начин на двете страни. Едва ли причината се корени само в неформалните институции на двете страни, но Дъглас Норт е прав да мисли, че в тях се крие ключът към загадката на икономическите резултати, обусловени от предшестващото развитие.

В България обаче функционира и още едно утежняващо неформалните институции обстоятелство - че през последните 50-55 години към непроизводителните характеристики на националния характер се прибави и раждането на един нов тип човек - т.нар. от Джефри Сакс "homo sovieticus" - човек, който обича да е недозает и същевременно да се ползва от всички социални придобивки. Homo Sovieticus се наслаждава върху другите два цивилизационни пласта - културата и чувството за време - което може да се окаже пречка пред изграждането и функционирането на ефективни пазарни институции, както и пред промяната на неформалните в посока на по-викоса конвергентност с формалите на пазарната икономика.

В институционалния контекст на българския преход неформалните институции се оказват пречка пред развитието, защото "икономическото поведение е не само инструментално, то включва в себе си и ценностния избор на актьорите... Затова и официалните държавно-правни норми се оказаха "външни" спрямо вътрешната логика на реалните социални процеси... В тази връзка вече изглежда разбираемо защо механизмът на посткомунистическия преход към пазарна икономика не съвпадна с програмите на международните организации и либералните рецепти, които

и култура" 2/2002, с.62

²⁵Желева, С. *Регионалната политика на ЕС - фактор за повишаване на благосъстоянието в Обединена Европа.* // Благосъстояние и икономически растеж при ефективно функционираща пазарна икономика. Сб. доклади от научна конференция 27.11.2003. УИ "Стопанство" 2003, с. 191-192

очевидно страдаха от илюзията за линейна еволюционност."²⁶

Изглежда Минасян е прав да твърди, че "нерядко принципите на пазарната икономика се възприемат много повече като фразеология, отколкото като имащи отношение към поведението на населението императиви. Дълбоко вкорененото разбиране, че държавата е и трябва да бъде върховна застрахователна инстанция, предизвиква реакции, които са в пълно противоречие с пазарните взаимоотношения."²⁷

Заедно с икономиките от ЦИЕ, в прехода са потопени мечтите, надеждите, обичаите, амбициите, предрасъдъците, провалите, страховете, грешките и личните контакти на човешките същества. Именно тези неформали, а не икономическите програми конструират в крайна сметка действията на индивидите. Всяка една мярка, заложена в програмите за стимулиране на икономиката, ще остане само на книга, докато не се докосне до дълбочината на мотивите за човешкото поведение, която се крие в неформалните институции. Именно в тази дълбочина Смитовият homo economicus максимизира печалбата си само понякога, а Саксовият homo sovieticus е изправил плакат с надпис "Оставка!" пред смълчаните каменни сдания на елитите, за да обвинява някой друг за неуспехите на предприятието, което отдавна е работническо-мениджърска собственост...

Новото пазарно поведение очевидно не може да се култивира автоматично - налице е определена инерционност, устойчивост в поведението като отражение на предишната среда, принципи, традиции, култура. Ето защо, въпреки особената необходимост от по-интензивно създаване на нова пазарна институционална структура, това става и ще става

²⁶ Владимирова, Ж. *Културното наследство срещу демокрацията и пазара. България 1989-1998*. Изд. "Софийски новини" 1999, с. 154-155. Малко по-надолу Владимирова добавя: "Не е възможно в едно общество, където базовата система от ориентации е взривена, хората да имат рационално поведение спрямо нормите на друга културна система, едва появила се на идеологическия хоризонт. Не просто кризата на старите ценности, а липсата на нови е тази, която води до дезорганизация на психическата цялост на индивидите, стрес и загуба на идентичност." - пак там, с. 174-175

по еволюционен път.²⁸

Всеки икономически агент изгражда целите си въз основа на своите неформали. Поставени в институционалната среда на прехода, целите на агентите взаимодействат с преходните институции.²⁹ Това взаимодействие на цели и действащи структури формира логиката на преминаване на институциите-организации към новата институционалната структура на пазарната икономика. Именно логиката, формираща и мотивираща институциите-организации да изберат определено поведение през преходния период, ще бъде разгледана в следващото изложение.

2.2. Институциите-организации

2.4.1. Посткомунистическата държава и нейният политически елит

Когато се впускаме в тази необятна тема за ролята на държавата и за ролята на политическите елити за достигането на успешния край на прехода в ЦИЕ, би трябвало винаги да имаме предвид, че логиката и историята на икономическия преход "не се създава просто от слепи сили. Тя е повлияна от съзнателни хора, които носят отговорност за своите действия. Основната историческа отговорност пада върху политическите десижънмейкъри."³⁰ И тъй като историята се гради от личности, които пренасят личните си неформали през "ничията земя на прехода", си струва да обърнем внимание на политическите елити от преходния период и за тяхната роля върху

²⁷Минасян, Г. *Десет години преход. Колко още?* // Сп. "Икономическа мисъл", 6/1999, с. 67

²⁸ Спасов, Т. *Икономическият преход: теоретични аспекти* // Сп. "Алтернативи", бр.9-10 (33-34)/2000, с. 7

²⁹ Лазаров, Р. *За модернизацията на икономиката от гледна точка на интегрирането на институционалния подход в неокласическата теория* // Сп. "Диалог", 2/2003, с. 79

³⁰ Корнай, Я. *Десет години след "Пътят към свободната икономика". Самооценка на автора* // Сп. "Икономическа мисъл", 1/2001, с.43

логиката на прехода, като акцентираме върху България.

Основната роля за формиране на нагласите към взрив в България се поема не от населението, както е в страните от Централна Европа, а от късносоциалистическата номенклатура. Характеристиките на тази номенклатура са прагматизъм, скептицизъм, цинизъм, осъзнато идеологическо лицемерие спрямо режима и използване на личните си контакти.³¹ "Стопанските ръководители, които лавират между заплахите от наказание за неизпълнен план и наказание за нарушаване на закона (единственият начин да се изпълни планът), трудно могат да имат трудова етика. Те развиват мафиотско-интригантска етика, която пренасят в посткомунистическия свят"³² Типичен пример за зависимост от предшестващото развитие, което изиграва роля на сериозна спирачка пред развитието на икономиката. Ако Конституцията разрешава въпроса за смяната на политическата система, то държавата изпитва сериозни затруднения с полагането на основите на икономическата система - това е така отново заради липсата на консенсус сред сменящите се често елити по различни линии на трансформацията - приватизация-реституция, частно-фермерство - селскостопански кооперативи, национален капитал - чуждестранен капитал и т.н.³³

Тъй като правителството има "монопол върху дизайна и последователността на реформите"³⁴, то противоречията между елитите изиграват сериозна роля за непоследователната институционална политика в началото на прехода, което рефлектира върху икономическите резултати. Едната политическа партия изначално не приема икономическите мерки на другата и това увеличава ex-ante политическите ограничения пред последователността на реформите. А дори да съществува приемственост,

³¹Владимиров, ..., с. 138-140

³²Пак там, 150-151

³³Пак там, 153

³⁴Roland, p.4

съществуват и т.нар. ex-post политически ограничения³⁵, които са свързани с това да убедиш избирателите в правилността на реформите, за да може да не бъде изпуснат "прозорецът на възможността за реформи", както това става в Русия например.

Елитите са изправени пред няколко възможни изхода, за да намалят ex-post ограниченията: а) да формулират пакети от реформи, които компенсират загубилите от реформите; б) да правят само частични реформи, за да намалят опозицията; в) да създадат институции, които правят ангажирането на елитите с компенсациите за загубилите по-правдоподобни; и г) да изчакат разрушаването на статуквото, за да направят реформата по-привлекателна.³⁶ Нито един от тези изходи за политическия елит не е еднозначен - те имат своите предимства и разбира се своята цена, която елитите плащат, загубвайки доверието на избирателите.

В България преобладават мерките от (б) и (г) тип, които увеличават социалните разходи на прехода и същевременно отдалечават успешния му край. Същевременно това е разрушително както за икономиката, така и за елитите, а без съмнение и за губещите от реформите. "Правителствата се колебаят между пазарноориентираните реформи и ангажирания стил, необходим за поддържане на консенсуса. Те ще се откажат или ще толожат някои реформи само за да се опитат да ги осъществят по-късно. Но всеки път ще се сблъскват с все по-ограничен запас от първоначално доверие."³⁷ По този начин нереформиращите се страни само отлагат, а не избягват от плащането на трансформационните разходи.³⁸

Вече е ясно, че "най-добрият начин да се създаде необратимост на реформите е да се предложат пакети от реформи, които са адекватно

³⁵Пак там.

³⁶Пак там, с.5

³⁷ Пшеворски, А. Демокрацията и пазарът. УИ "Стопанство" 1994, с. 48

³⁸Aslund, A. *Building Capitalism: Lessons of the Postcommunist Experience* // CEIP. Policy Brief. 10 Dec. 2001, p.2

последователни и съдържат компенсационни механизми, за да изградят широка подкрепа."³⁹ Това намалява както ex-ante, така и ex-post политическите ограничения. Основната разлика между логиките на елитите в страните от ЦИЕ е именно полиния на намаляване на политическите ограничения пред успеха на реформите.

Това противопоставяне на логиките на различните елити е твърде благоприятна почва за утвърждаване на интересите на различните групи, които се стремят към това да извлекат различни изгоди от реформите (т.нар. reform rent-seekers). Институциите обикновено не се създават, за да бъдат социално ефективни; по-скоро те (поне формалните правила) служат на интересите на онези, които имат властта да променят правилата.⁴⁰ По този начин в обществото социалната стратификация от социалистически тип се заменя с нова пост-социалистическа социална стратификация на основата не на резултатите от икономическата дейност на субектите, а на основата на притежанието на властови ресурс. Бившата партийна аристокрация, на основата на пренасянето на връзките си в преходния период, се оказва в челото на реформистките сили, именно защото има интерес от това да извлече ползи от промяна в институциите. Нерядко членовете на бившата партийна аристокрация или техните наследници се оказват в челната листа на новите богати хора в преходния период. А новите елити, които вземат властта, просто не могат да избягат от техния пример - променяйки правилата в своя полза, на свой ред те се оказват на върха на социалната йерархия. Допълнителен щрих към тяхната логика е едновременно с извличането на ползи от властта, да си осигурят и подкрепа за това. Внедряването в общественото съзнание на "комплекса на беалтернативността" е един от най-важните компоненти на радикалната политика. Ако това внедряване успее, то радикалът може да провежда

³⁹Roland, p.10

⁴⁰North, D. *The New Institutional Economics and Development*, p. 3

какъвто си иска експеримент със страната, защото отсъствието на избор е "гвоздеят на програмата в политическата дебилизация на населението."⁴¹

Логиката на елитите все пак включва изграждането и на пазарни институции, които да работят. Това изграждане е основен елемент на трансформацията, разликите при което обуславят и разликите в икономическото развитие 15 години след началото на прехода. В много от представителите на елитите на страните от ЦИЕ липсва съзнанието, че "добре функциониращият пазар няма да бъде просто спонтанен резултат от разграждането на държавното регулиране." Но за пазарите в периода на преход ще стане дума по-късно. Не ка сега обърнем внимание на това каква е преходната логика на бизнеса.

2.2.2. Бизнесът в преходния период: едрият бизнес, малките и средни предприятия, и бизнес de novo

Преструктурирането на предприятията през периода на прехода е може би най-важното звено от икономическата политика, тъй като именно предприятията, а не елитите или институциите имат за цел да допринасят най-много за икономическото развитие на икономиките в преход. "Тъй като икономиките в преход вече са индустриализирани, ролята на предприятията става централна. Ключовото предизвикателство е да се увеличи ефективността на използване на ресурсите, така че икономическите резултати да бъдат увеличени."⁴²

При това преструктуриране обаче предприятията, а и полисимейкърите, се сблъскват с наследствата на социалистическата структура на стопанството, както и със занижените стимули към по-високи резултати, породени от некачествените мотивационни механизми в

⁴¹Петраков, Н.Я. *Русская рулетка. Экономический эксперимент ценою 150 миллионов жизней*. Изд. "Економика", Москва 1998, с. 280

социалистическия етап. Интересна разлика между предприятията от социалистически и капиталистически тип е в техния размер. Изследванията показват, че средната социалистическа фирма е наела 197 работници, докато капиталистическата - само 80. Допълнителна информация за наследените икономически структури ни дава и делът на фирмите, които са наели повече от 500 работници: при социалистическата структура той е 66%, докато при фирмите в капиталистическите общества - само 32%.⁴³

За да се осъществи преструктурирането на собствеността в икономиката обаче, трябва да са налице изпълними проекти (или стратегии) за приватизация както на големите предприятия от социалистически тип, така и на останалите предприятия. Корнай предлага два варианта: стратегия на органично развитие (стратегия "А") и стратегия на ускорена приватизация (стратегия "Б").⁴⁴

Основните положения на стратегия "А" включват:

- създаване на благоприятни условия за "обърнато нагоре" движение на частния сектор;
- приватизация на повечето от държавните компании;
- всяко "подаряване" на държавна собственост трябва да бъде избягнато;
- прилагане на схеми за приватизация, които да водят до мажоритарна собственост от страна на стратегически инвеститор;
- засилване на бюджетните ограничения.

Основните положения в стратегия "Б" са:

- елиминиране на държавната собственост;
- основната техника на приватизация е един вид раздаване;
- толерантност и дори окуражаване на поглъщането от страна на

⁴² Roland, p.38

⁴³ Пак там, с. 13.

⁴⁴ Корнай, Я. *Десет години след "Пътят към свободната икономика". Самооценка на*

мениджърите.

В това съчинение харвардският професор от унгарски произход показва, че стратегия "А" дава по-добри резултати от "Б" и че последната "в най-добрия случай е посредствена, а в най-лошия - изключително вредна."⁴⁵ Това е така не толкова защото двете стратегии се различават коренно по своите методи, а защото самата философия на стратегия "А" е насочена към растежа на частния, а не ликвидирането на държавния сектор. И при това не на кой да е частен сектор, а на новия (в смисъл на създадения след 1989г.).

Елиминирането на държавната собственост, поставено като самоцел на приватизацията, макар и формално да създава частен сектор, не му предоставя условия да се развива по нов начин; държавната собственост не е "разрушена съзидателно". Както отбелязва нобеловият лауреат Дъглас Норт, "принципът, че приватизацията е всичко необходимо за успешен икономически растеж, е резултат от примитивните представи на много икономисти за природата на институциите."⁴⁶ Очакванията, че приватизацията автоматично ще засили бюджетните ограничения (което, заедно с развитието на новия частен сектор, е едно от двете ключови условия за извършване на структурната реформа), не се сбъднаха. Твърдите бюджетни ограничения не се прилагат, за което спомагат както високите очаквания на мениджърите и работниците на държавните предприятия за намеса на държавата при криза в предприятието, така и страхът на политиките - основните субекти на структурната реформа - че ако не осигурят исканите протекции, ще подкопаят доверието на избирателите. Може би в случая е полезно да се припомнят думите на Л. Ерхард: "Не може от една страна да изискваш от държавата да се въздържа от икономическа

автора // Сп. "Икономическа мисъл", 1/2001, с. 44-46

⁴⁵Пак там, с. 47

⁴⁶Норт, Д. *Приносът на неоинституционализма за разбирането на икономиките в преход* // Сп. "Икономика" 3/2003, с.90

дейност, а когато ти е изгодно, да я викаш на помощ."⁴⁷

Меките бюджетни органичения също имат възпиращо влияние върху развитието на частния сектор. "Докато субсидиите за държавния сектор са достатъчни, за да покрият разликите в производителността на държавния и частния сектор, ресурсите ще останат в държавния сектор, вместо да преминат към частния."⁴⁸

Очевидно е, че развитието на частния сектор в преходните икономики има два източника: приватизираните фирми и фирмите *de novo*.⁴⁹ Изследванията показват, че не само стратегиите, но и различните методи на приватизация имат различно влияние върху икономиките в преход. Пълната приватизация обикновено води до външен за властта собственик, с висок дял на чуждестранно участие в процеса (каквото е случаят с Унгария и Естония). Смесената приватизация води до собственост за субекти, които са вътрешни за властта или предприятието, често е доминирана от мениджърите и понякога високият дял на държавна собственост се запазва (напр. Румъния и Словения). Последствията от масовата приватизация върху собствеността са по-сложни за представяне и оценка. В Русия и Украйна например, тя води до широко разпространение на вътрешно владение върху собствеността, докато в Чехия и Полша масовата приватизация се конструира така, че да доведе до външна собственост върху предприятията. Различните методи на приватизация могат да повлияят на икономическия растеж през различни

⁴⁷Ерхард, Л. *Благоденствие за всички*. УИ "Стопанство", С. 1993, с. 127

⁴⁸Sachs J., Woo W. T. *Structural Factors in Economic Reforms of China, Eastern Europe and the Former Soviet Union* // *Reform in China and Russia*, p. 112 (годината на издаване и издателството не са видни от използваното копие на първичния материал).

⁴⁹Bennett, J.; Estrin, S.; Maw, J.; Urga, G. *The Impact of Different Privatisation Methods on Growth in Transition Economies* // 16 Sept. 2003, p. 6. Нека преди да преминем към по-нататъчното изложение, да изясним и един дефиниционен момент: "Пълна приватизация" е онази, която се появява, когато доминиращият метод на приватизация е продажба на фирмите на външни за властта субекти на позитивни цени. "Масова приватизация" е онази, която доминира при нулеви (или номинални) цени на предприятията. "Смесена приватизация" е тази, която покрива всички случаи на работническо-мениджърска приватизация или не се включва в горните два случая.

каналите: те влияят на ефективността на фирмата, на растежа на частния сектор, на развитието на капиталовия пазар и през приходите от приватизация в бюджета - на правителствените разходи.⁵⁰

При този анализ не може отново да не бъдат намесени и неформалните институции на късносоциалистическия период. Онези представители на комунистическата йерархия, които са натрупали значителни спестявания вследствие на известното либерализиране в секторите икономиката преди 1989г. (и след прословутия Указ 56), както и онези, които са натрупали спестявания след 1989 година, могат да влияят на основата на личните си контакти върху методите, с които се приватизира. Те разполагат с необходимите спестявания, за да участват в приватизацията на държавната собственост. Когато успеят и да наложат на десижънмейкърите определен метод на приватизация, който им е изгоден, те изграждат предимство при закупуването на определено предприятие (това е при "вътрешната приватизация"). Тъй като обикновено това става за по-ниски цени, отколкото стойността на активите на предприятието и тъй като правата за собственост на миноритарните собственици не са ефективно защитени, новите собственици просто имат повече интерес от това да декапитализират предприятието, отколкото да увеличават производителността му. Приватизацията, която предшества създаването на правна инфраструктура, поощрява възможностите и намеренията за разграбване вместо за реинвестиране в бъдещето на страната.⁵¹

Методът на приватизация рефлектира и върху мотивацията вътре във фирмите, както и върху инвестициите за реструктуриране (или трансформационните разходи), които самото предприятие влага.⁵² При

⁵⁰Bennett, J.; Estrin, S.; Maw, J.; Urga, G. *The Impact of Different Privatisation Methods on Growth in Transition Economies* // 16 Sept. 2003, p.3

⁵¹Стиглиц, Д. *Глобализацията и недоволните от нея*. УИ "Стопанство" 2003, с. 175

⁵² Bennett, J.; Estrin, S.; Maw, J.; Urga, G. *The Impact of Different Privatisation Methods on Growth in Transition Economies* // 16 Sept. 2003, p.6

положение, че новите фирми са по-склонни да иновират и да носят технологични промени, а новите фирми обикновено са малки, то липсата на критична маса от малки и средни предприятия (МСП) в икономиките в преход е съществена бариера пред технологичното им развитие.

Въпреки че някои български икономисти все още смятат, че МСП "са се развивали и развиват около, паралелно и върху основата на едрия бизнес"⁵³ и въпреки мненията на други, че "изкуственото стимулиране на сектора, наречен *малки и средни предприятия*, не може да доведе до пазарен процес"⁵⁴, това не дава основание да се смята, че те не представляват самостоятелен структурен фактор за успешното провеждане на реформите в ЦИЕ.

Въпреки своите високи титли посочените професори пропускат да отбележат един много важен аспект на развитието на МСП - че той осигурява не само дългосрочна заетост (противно на Минасян (1999), който твърди, че секторът на МСП може само "временно да отстрани социалното напрежение, с вероятност за повторно и по-силно избухване след време"⁵⁵), но и нещо още по-важно: че развитието на сектора е фактор за икономическия растеж.

За последното твърдение свидетелстват анализите на Световната Банка. Те твърдят, че между дела на заетите в сектора на МСП и БВП на глава от населението има положителна връзка. Въпреки липсата на корелационен анализ, което би доказало твърдението им, експертите на Банката успяват да покажат тази връзка с примери. Нещо повече. Твърди се, че "като че ли има *минимален праг на реформи* - от около 40% дял на МСП в заетостта и в брутната добавена стойност - под който икономиките [в

⁵³Манов, В. *Реалният живот не се подчинява на митове (или развенчаните митове на българския преход)* // България в началото на XXI век - икономическа, правна и социална трансформация. Юбилейна научно-практическа конференция, В. Търново (4. април 2002), Изд. "Faber" 2002, с. 22

⁵⁴Минасян, Г. *Десет години преход: колко още?* // Сп. "Икономическа мисъл" 6/99, с. 56

⁵⁵Пак там.

преход] не могат да постигнат висок растеж. Това свидетелства, че би трябвало да има критична маса от реформи, под които икономиката не се подчинява на [икономическите] политики. Делът на новите предприятия в заетостта и добавената стойност е висок и над прага [на минимум реформи] във водещите икономики от ЦИЕ, и остава нисък и доста под прага за страните от ОНД."⁵⁶

В Литва, Латвия, Полша, Чехия и Унгария приносът на малките предприятия в заетостта е между 45 и 55%⁵⁷, в България той е 50.7% (2000г.),⁵⁸ което свидетелства за преминаване на прага на реформи в това отношение. Но в горните страни критичният дял от 40% в добавената стойност, която се произвежда от малките предприятия е достигнат още през 1994-95г., докато през 2000г. малките и средни предприятия в България дават 29.9% от брутната добавена стойност, което показва силна нужда от развитие на сектора и без съмнение активна роля на политиката към предприятията за подкрепа на стартирането, развитието и експортната ориентация на новите и на съществуващите предприятия. С други думи, логиката на изграждане на новия частен сектор се базира на подкрепа на държавата по всички фази на жизнения цикъл на компаниите. Особено важна роля има подкрепата за стартиращите предприятия по няколко направления: институционална рамка, регулаторна среда, данъчна политика за МСП, финансови инструменти за подкрепа на новите и МСП, консултантски услуги, бизнес-инкубатори, свободна конкуренция и достъп до технологии.⁵⁹ Например колкото са по-малко процедурите за стартиране и колкото е по-малко времето за стартиране на компания, толкова по-ниски са разходите на бизнеса за общуване с администрацията и толкова по-високи резултати се

⁵⁶EBRD/World Bank. *Transition. The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*. World Bank 2002, p. 40.

⁵⁷Пак там, сс. 42, 68

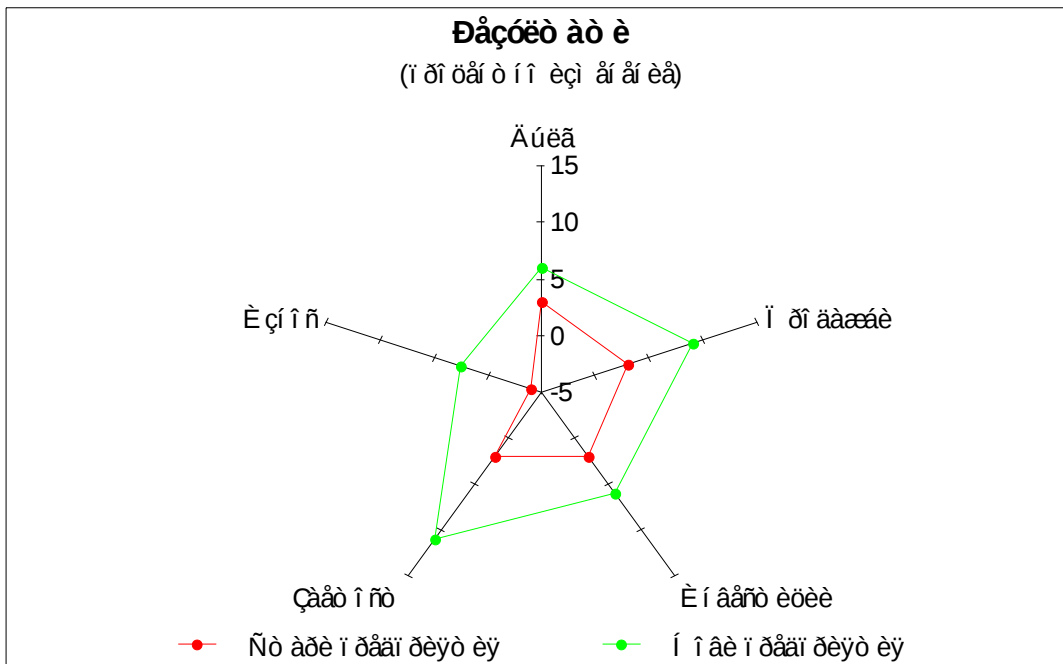
⁵⁸АМСП. *Доклад за малките и средни предприятия 2002*, с. 39-40, <http://www.asme.bg>

⁵⁹OECD. *South East Europe Region. Enterprise Policy Performance. A Regional Assessment*. Oct.2003

постигат в областта на подкрепата за предприемачеството, респ. в повишаване на дела на МСП в БВП и в заетостта. В ЕС средният брой процедури е само 1, а времето за стартиране е сведено до 3 дни, докато в България все още процедурите са 10, а времето е 30 дни.⁶⁰

Необходимостта на активна роля на държавата при подкрепа за предприемачеството се обосновава много лесно, ако сравним резултатите от дейността на новите и на старите предприятия в преходните икономики:

Граф. 1: Сравнение на резултатите от дейността на новите и старите предприятия в ЦИЕ, 1996-99⁶¹.

⁶⁰Пак там, с. 29

⁶¹EBRD/World Bank. *Transition. The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*. World Bank 2002, p. 26., цит. по Hellman, Jones and Kaufmann. *Policy Research Working Papers No.2312 and No.2444*, World Bank, Washington, D.C.

2.2.3. Академичната общност в "ничията земя" на прехода и нейната роля за изграждане на институциите

Взривът на ценностни системи в началото на прехода поставя академичната общност в особено деликатно положение. От една страна, консерватизмът на знанието пречи за изграждане на адекватна реакция на прехода, залегнала в учебните планове на университетите. Идейният вакуум бива лесно заменен с неокласически пълнеж в икономическите специалности. Преподаването му обаче е отделено до голяма степен от реалността, първо защото самата неокласика се оказва не напълно способна да обясни процесите в преходните икономики и второ защото самото внедряване на неокласиката минава през инкубационен период, в който старите идеи на изследователите биват трансформирани в идеи от света на пазарната икономика.

От друга страна, наличието на толкова благодатна тема за дискусии като "градуализъм-шокова терапия" поставя нови предизвикателства пред изследователите в "ничията земя". Едни и същи аргументи служат за доказване на коренно противоположни тези, идейната стройност на социалистическата икономическа наука се разрушава и неокласическата ортодоксалност се превръща без много трудности в основен идеен източник не само на учебни програми, но и на икономически политики. "В книжарниците от Каракас до Варшава, книгите за правителственото планиране бяха заменени с учебници, чиито автори са местните аналози на Пол Самуелсън, Стенли Фишер и Рудигер Дорнбуш."⁶²

Връзката на академичната общност с изграждането на институциите на прехода понякога е съвсем пряка - изобщо не са изключение примерите за това как преподаватели от социалистическия период заемат министерски и

⁶²Naim, M. *Fads and Fashion in Economic Reforms: Washington Consensus or Washington Confusion?* // Foreign Policy Magazine, 26 Oct. 1999

министър-председателски кресла, като ортодоксалността на неокласиката чрез тях се пренася и върху изграждането на институциите. Разбира се има огромна разлика между това да знаеш пътя и реално да го извървиш и затова нерядко именно експертните правителства са онези, които водят икономиката в грешна посока. И това е не защото постановките им не са правилни от гледна точка на икономическата ортодоксалност, а защото икономическата ортодоксалност често не е адекватна на реалностите в "ничията земя" - тя е само малка част от истината. Освен нея, академичната общност постепенно открива необходимостта от институции, постепенно осъзнава икономиката като потопена в непрекъснат поток от системни изменения, наречен глобализация и постепенно открива, че ортодоксията води до вторично утвърждаване на бедността в ЦИЕ, вместо да я елиминира.⁶³

Концепцията за "третия път" отдавна набира сила в академичните среди. Тя "се явява отражение на дихотомията пазар-държава, имаща място в сферата на регулиране на дейността на пазарните субекти и на социалните им отношения. Тази концепция се явява изгодна при осъществяването на икономическата политика на държавата на благосъстоянието. Съвременните цели са намаляване степента на държавно участие в сферата на предоставяното на социални услуги, отстраняване на бюджетните дисбаланси, активизиране на действията на пазарния механизъм, който е необходим за поддържане на високи темпове на икономически растеж и международна конкурентоспособност."⁶⁴

Концепцията на академичните среди е достатъчно ясна. Въпросът за

<http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/Naim.htm> , p.7

⁶³Пак там, р. 6

⁶⁴Марикина, М. *Концепция за "държава на благосъстоянието" - теоретично и философско осмисляне. Политики за благосъстояние и българският избор. // Благосъстояние и икономически растеж при ефективно функционираща пазарна икономика. Сб. доклади от научна конференция 27.11.2003. УИ "Стопанство" 2003, с. 104*

необходимия и подходящия модел на пазарно стопанство за българската икономика до голяма степен е решен.⁶⁵ След отговора на въпроса обаче остава по-тежката част: трансферът на "технологията на пазарното стопанство" в производството на реален конкурентен пазарен ред. Новата роля на академичната общност може би се състои в това да се съсредоточи на първо място върху приложния аспект на наличната пазарна идеология...

2.2.4. Семейството и отделната личност като субекти на институционален преход

Въпросът за семейството по време на прехода е важен преди всичко във връзка с възникването на новата частна собственост и с елиминирането на бедността. Различни изследвания показват, че вътрешно-фамилните трансфери са един от основните източници за финансиране на започването на предприемаческа дейност. При положение, че кредитната система не е достатъчно адекватно развита на нуждите на предприемачите от кредитиране, вътрешно-семеините мрежи изиграват може би най-важната роля за компенсиране на нуждите от кредит. Семейството изиграва и друга важна роля във връзка с предишната по силата на обективните обстоятелства на късносоциалистическия период. Заради наличието на хронични дефицити, семействата са изправени пред ситуацията да имат спестявания, но да нямат в какво да ги вложат. Така новите частни фирми имат значителен потенциал за развитие в началото на прехода, който се реализира в почти всички страни. Този потенциал обаче бива насочен предимно към сектори, които добавят малко стойност в икономиката - предимно търговия. Продуктивното му използване има и друго обективно ограничение - спестяванията могат да

⁶⁵Вж. Станков, П. *Кой модел на пазарна икономика е най-подходящ за България?* // Научен алманах "Глобализация и устойчиво развитие" - Международна научна конференция 1-3 юли 2002, Варна, кн. 4: Глобализацията и новата роля на държавата, изд. на ВСУ "Черноризец Храбър" 2002, с. 209-215

бъдат използвани дотогава, докато "инфлационният данък" не ги стопи.

Друг аспект на семейството е това, че именно там се формират трайните обществени нагласи в полза или в ущърб на една или друга политика. В почти всяко семейство има индивиди, които принадлежат към групата на "социално слабите", които са най-големите губещи от реформите. Това е в сила още повече за голямата група лица, които са преминали възрастта на активна трудова кариера. Сред губещите, като че ли те са най-губещи. "Социалният договор, който свързваше гражданите с техните управници беше нарушен, когато пенсионерите видяха, че правителството раздава даром ценната държавна собственост [основна заслуга за изграждането на която имат именно пенсионерите по време на прехода] и същевременно твърди, че няма пари за пенсията им."⁶⁶ Разбира се към този проблем е логично да се прибави и поне още една гледна точка: "Делът от БВП, разпределен за социални разходи, особено за пенсии, се увеличи значително за целия регион. Въпреки това, пенсионерите останаха най-недоволни, защото им беше трудно да се приспособят към новата социална и икономическа система. Това е по-скоро въпрос на консерватизъм, отколкото на социално страдание."⁶⁷

Без значение на гледната точка обаче е ясно едно: че общественото мнение е изключително важно за успеха на прехода в ЦИЕ. Това е така, защото в крайна сметка от обществените нагласи зависи дали икономическите политики ще бъдат оценени като успех или провал. Като че ли в началото на реформите този въпрос се подценява. "Поради оптимистичните очаквания и обещанията в преобладаващите неолиберални програми за трансформацията социалният консенсус просто не беше включен в разискванията в началния етап на системната промяна... Но след продължителен период на спадане на жизнения стандарт и изостряне на

⁶⁶Стиглиц, Д. *Глобализацията и недоволните от нея*. УИ "Стопанство" 2003, с.182

⁶⁷Aslund, A. *Building Capitalism: Lessons of the Postcommunist Experience* // CEIP. Policy

социалните контрасти, проблемът за поддържане на социалния консенсус стана важен въпрос в цяла Централна и Източна Европа."⁶⁸

Може би основната причина за изостряне на конфликтите в обществото е кризата на социалната система, без ефективното действие на която на повърхността на всекидневния живот излизат лъскавите коли (но винаги на "другите"), палатите (но отново нечии други) и демонстративното потребление на новите богати. Това насочва светоусещането на губещите в посока оттегляне на подкрепата за реформите. А както вече видяхме, именно тяхната подкрепа (те все пак са най-многобройни) е решаваща за успеха на прехода. Основният фактор за отслабването на социалната система може да бъде обяснен по следния начин: "...новоразвиващите се слаби режими (във всеки случай по-слаби правителства от предишните) не са способни да концентрират бюджетните приходи, необходими за действието на системата за преразпределение, която функционира от десетилетия... Неизбежната последица от кризата на държавния бюджет е намаляването или прекратяването на субсидиите за отделни отрасли на стопанството. Нещо повече, налице е драматично намаляване на количеството и качеството на обществените услуги."⁶⁹

Именно заради това пропастта между очаквания и реалност в периода на преход непрекъснато се увеличава, което води до загуба на доверие както в резултатите от трансформацията, така и в стратегиите за преминаване към ефективно функционираща пазарна икономика.⁷⁰

Ролята на международните институции за фомирането на тези стратегии, които непрекъснато се оказват с недостатъчен обществен кредит на доверие, ще бъде обсъдена в следващото изложение.

Brief. 10 Dec. 2001, p.7

⁶⁸Самуели, Л. *Преходът от държавен социализъм: накъде и как?* // Сп. "Икономическа мисъл", 10/1994, с.72

⁶⁹Пак там, с.73

⁷⁰Klaus, V. *Transformation from Communism: A Decade After*. p. 2

2.2.5. Международните институции по време на прехода и тяхното влияние върху икономиките в преход

Въпросът за влиянието на международните институции върху преходите в ЦИЕ беше обсъден в геополитически контекст. Най-отчетливо върху икономиките в преход в икономически план влияе перспективата за членство в ЕС. Спорно е дали пълната интеграция в ЕС е критерий за край на прехода. Без съмнение това би било много важен индикатор, че успехът на прехода е близо или най-малкото е номинален политически (а донякъде и макроикономически) критерий за край на прехода. Тук няма да се изпада в подробности относно въпросите на българската интеграция в ЕС, защото това е предмет на отделен задълбочен анализ, но не може да убегне от внимание, че интеграцията в европейските пазарни и политически структури е фактор за успешното завършване на прехода. Не бива обаче да се забравя, че преходът се извършва в условията на глоболизиращо се световно стопанство и липсата на интеграция в ЕС ще остави България от "другата страна на дигиталната пропаст"⁷¹. Т.е. колкото и да се "жонглира" с твърдението, че интеграцията е първостепенен приоритет на страната, едва ли трябва да се припомня, че тя е само средство за постигане на целите на българското общество, приоритетната от които е *локалната глобализация* на икономиката⁷².

Завършването на този процес на локална глобализация е всъщност вече качествен, реален, а не номинален критерий за успешен край на

⁷¹Станков, П. *Евроинтеграцията - проблеми, перспективи и предизвикателства за България* // България в началото на XXI век - икономическа, правна и социална трансформация. Юбилейна научно-практическа конференция, В. Търново (4. април 2002), Изд. "Faber" 2002, с. 141

⁷²Спасов, Т. *Институционални аспекти на теорията на икономическия преход*. // Икономическа и институционална промяна при прехода към реално функционираща пазарна икономика. Научна конференция (30.11.-1.12.2001). УИ "Стопанство", С. 2002,

прехода, при това в дъното на който стои прилагането на новите технологии в стопанството. Но и също така не може да се отрече, че европейската интеграция би спомогнала за глобализирането на българската икономика. Всъщност трябва да се приеме, че "интеграцията и трансформацията са две страни на един и същ процес."⁷³

Макар и членството в ЕС да се оценява като почти изцяло позитивен фактор за развитието на институциите, пазарите и процесите в ЦИЕ, то също има своята немалка цена. Изискванията пред предприятията на преходните икономики вече се поставят на различно равнище и съвсем няма да са изключение компаниите, които няма да успеят да устоят на конкурентния натиск на пазарните сили в ЕС. Все пак социалните изгоди от членството в ЕС са много по-големи, отколкото социалните разходи и следователно конвергентните процеси изиграват каталитична функция за пазарните процеси, пазарните институции и бизнеса в преходния период.

Не съвсем в същия план обаче може да се разглежда ролята на друга институция, изиграла съществена роля в процесите на преход не само в ЦИЕ, но и в други региони на света - МВФ. Макар и тя да е гарант на стабилността за икономиките, с които партнира, фетишизирането на макроикономическата стабилност (по-скоро на финансовата стабилност) прави тези гаранции нож с две остриета: правителствата не разполагат с необходимите лостове, с които да въздействат позитивно на икономиките си именно заради рестрикциите, наложени им от МВФ.

Този поглед върху противоречивата роля на МВФ се споделя напълно от нобеловия лауреат Джоузеф Стиглиц. "Бедата е, че полезрението на Фонда бе твърде ограничено - МВФ виждаше единствено икономическия аспект и приложи особено ограничен икономически модел... Важни бяха монетарните цели, бюджетните дефицити и темпът на приватизацията -

броят на фирмите, преминали в частния сектор, без значение как. Почти всичко останало беше второстепенно, а някои неща като политиката за конкурентност, бяха включени за украшение, за защита срещу критиците, които биха възразили, че са пропуснати важни фактори за успеха на стратегията на прехода."⁷⁴

Подобна гледна точка, макар и в по-рафиниран вид, заемат и изтъкнати български учени. "МВФ предписва програми на страните-длъжници, които са задължителни за изпълнение. По негова инициатива се приемат нови и се поправят стари закони. Но ако предписаната политика не е успешна, Фондът не носи отговорност за провала на своите програми. Понеже няма никакво съмнение в тяхната компетентност, остава да се мисли за наличието на някаква изгода за международните институции от финансовата либерализация. [Възглед, който е напълно подкрепен и от Стиглиц - П.С.]... Станахме надеждни платци по външния дълг... С една дума, кредиторите са удовлетворени."⁷⁵

Оценките, че МВФ работи в полза на краткосрочните спекуланти и инвестиционните банкери от Уолстрийт, съвсем не са изключение. Задължителният характер на мерките от своя страна, понякога водят до замиране на инвестиционния процес в страните в преход. България е изключително подходящ пример за това. В момента, в който банките започнаха да отпускат кредити с темпове, които икономиката не е изпитвала от преди кризата от 1996-97, МВФ отново се притесни за финансовата стабилност и за търговския баланс. Дискусията е доминирана от това как да бъде ограничено кредитирането, за да се намали вноса, което пък да доведе

"Лик", С. 2000, с. 228

⁷⁴Стиглиц, Д. *Глобализацията и недоволните от нея*. УИ "Стопанство", С. 2003, с.175-176, 212. По-надолу Стиглиц изяснява причините за формиране на гледната си точка на един от най-яръстните критици на МВФ. Логическата му система е твърде убедителна, за да бъде игнорирана... - пак там, с.234-244

⁷⁵Савов, С. *За по-голям реализъм в оценката на международния стопански ред* // Сп. "Икономическа мисъл" 1/2000, с. 7, 26-27

до намаляване на търговския дисбаланс.

Никой обаче не смее да отиде една стъпка по-нататък, за да се осъзнае, че всъщност не високите нива на вноса, а ниските нива на износа са реалният външнотърговски проблем на България. Но не е работа на МВФ да мисли за повишаване на износа. Работа на правителството е да слуша МВФ... "Специфика на съвременното ни развитие е решаващото сътрудничество с МВФ. С право можем да кажем, че МВФ е станал част от нашия обществен-икономически живот... Надзорните функции на МВФ притъпяват необходимостта от ангажиран собствен анализ на процесите и търсенето на необходимите оптимални решения."⁷⁶

Ренесансът на дерегулацията през 80те, започнал от Рейгън и Тачър, довел до формулиране на рецептите на Вашингтонски консенсус и възродил икономическата ортодоксия, повишава на самите международни институции. Те също изживяват определен преход, който влияе на институциите, пазарите и процесите в ЦИЕ. В следващото изложение ще се спрем по-подробно на това как различните видове пазари преминават през "ничиата земя."

⁷⁶Минасян, Г. *Финансова стабилизация и икономически растеж*. Акад. изд. "Проф. Марин Дринов", С. 2002, с.28-29

III. ПАЗАРНА ЛОГИКА НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ ПРЕХОД

Икономическият преход засяга не само институциите-организации, институциите-правила и механизмите за тяхното спазване. Съществуващите макропазари от късносоциалистическия период също се реформират и реструктурират, а липсващите пазари през социалистическия период биват създавани и също изживяват определено реструктуриране.

3.1. Преходът на продуктивния пазар

Спецификата на продуктивния пазар изисква той да бъде разгледан в два аспекта: веднъж като агрегиран пазар на стоки и услуги за крайно потребление и втори път като агрегирана структура от отраслите земеделие, промишленост и услуги.

3.1.1. БВП по време на прехода (или "Има ли други дъна по-надолу?"⁷⁷)

Както вече отдавна е известно от транзитологията, либерализацията и приватизацията дестабилизируют икономиките в началото до средата на '90те. Въпреки че някои икономисти оспорват величината на трансформационната рецесия⁷⁸, официалната статистика е достатъчно лаконична - всички страни от ЦИЕ изживяват такава рецесия.

Всъщност ако се навлезе малко по-дълбоко в процесите преди 1989 година, ще се осъзнае, че икономиките в преход са били в специфична квазирецесия през целия период на социализъм, предизвикан от изоставането в технологиите. Още от Третия планов период (1958-1960),

⁷⁷ Фраза на Самюел Бекет.

⁷⁸ Aslund, A. *The Myth of Output Collapse after Communism* // Carnegie Working Paper 18, April 2001

темповете на растеж на промишленото производство намаляват постоянно⁷⁹ - с други думи, се преминава през специфична рецесия на растежа, което се отразява неблагоприятно върху периода на преход. "Икономическият спад в някои от страните от ЦИЕ започва още преди системната промяна или щеше да започне независимо от нея - факт, който често се пренебрегва - при условията на рухваща икономика на държавния социализъм."⁸⁰ Тази рецесия на растежа има своето логическо обяснение: Екстензивният импортозаместващ модел на икономически растеж изисква високи нива на ресурсите на входа. В ранните стадии на индустриализацията високите нива на входните ресурси могат да се осигурят чрез алокация на човешки ресурси от селата към градовете. Но когато този резерв от ресурси се изчерпи, участието на човешката сила в растежа достига лимита си, след който бива ограничен от раждаемостта. Все още може да се натрупва капитал, но това води до увеличаване на съотношението капитал/труд, което кара пределния продукт от капитала (МРС) да пада непрекъснато. С намаляването на МРС, намаляват и темповете на растеж на индустрията.⁸¹ Това кара планировчиците да залагат непрекъснато нови и нови индустриални мощности, за да увеличат индустриалното производство. Но те не могат да избягат от капана, който сами са заложили - докато не се смени моделът, темповете на растеж в индустрията ще бъдат намаляващи.

Интересни за настоящото изложение са също така други два факта от историята - единият отпреди 1989г., а другият - след нея. Забелязали неспособността на икономиките си да изпълняват планове, социалистическите полисимейкири се опитват да въведат перфектен мотивационен механизъм - двойната ценова система.⁸² За стоките,

⁷⁹Yakimova..., p. 10

⁸⁰Самуели, с. 66

⁸¹Guriev..., p.5

⁸² Roland, Yakimova, Самуели и Стиглиц (цит. съчинения) изследват подробно ефектите от прилагането ѝ в социалистическите икономики. Само в Китай обаче системата бива запазена до и след 1989г.

произведени в рамките на плана, предприятията получават администрирани цени, а стоките, произведени извън рамките на плана предприятията могат да търгуват свободно. Изключителните резултати от тази реформа, която намира път и в България още през 60те, дават надежди за реформиране на икономиката в позитивен план. Бедата за режима е там обаче, че реформирането на ценовата система "демократизира" предприятията и работниците, т.е. отслабва контрола върху тях. И тъй като предприятията се изграждат преди всичко от работници, тази ценова система демократизира и работниците. Това разбира се е неудобно за режима. Социализмът с човешко лице е невъзможен. Двойната ценова система е отменена след събитията в Чехословакия през 1968г.

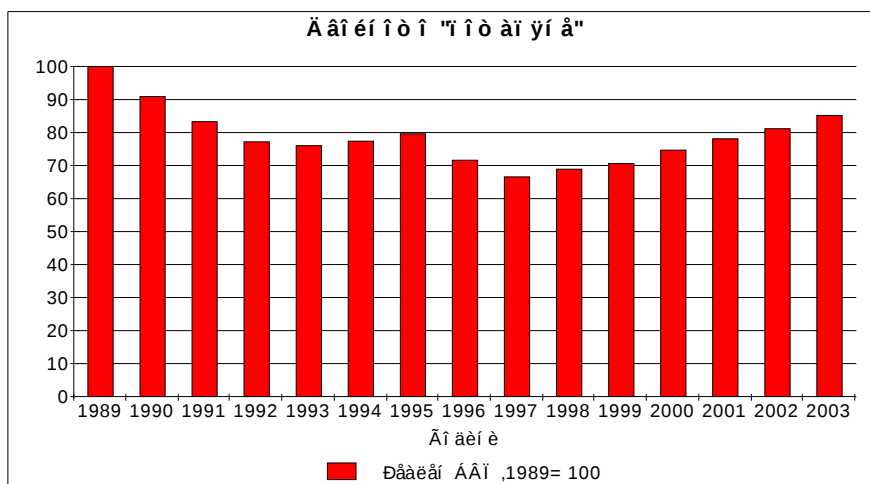
Другото събитие, което дава отражение на БВП вече в настоящия етап от историята, е разпадането на СИВ. До 1991 година българският експорт за СИВ е намалял с 60%, а експортът за останалия свят - с 25%.⁸³ Имайки предвид високият дял на търговията със страните от СИВ в началото на прехода, можем да заключим, че разпадането на СИВ е може би ключовата причина за трансформационната рецесия в цялата ЦИЕ, особено за България, чийто дял е най-висок, респ. зависимостта на БВП от търговията със СИВ - най-голяма. Следващият въпрос по логическата верига е Защо не се е намерило начин тази взаимозависимост в търговията постепенно да бъде отслабена, вместо елементарно да бъде разрушена? Всъщност, опити не липсват: в началото на 90те е предложена двустепенна ценова система за търгуемите стоки в рамките на СИВ, но тогавашните лидери на няколко страни от Централна Европа отказват. Идеята пропада. С нея - и търговията също. Последен в трансформационната рецесия се гмурва и БВП.

Алтернативно обяснение на разрушаването на контактите в рамките на СИВ предлага Самуели: "Не въвеждането на новата ситема на плащания в твърда валута предизвика колапса на търговията вътре в СИВ. Нещата

стояха тъкмо обратното. Внезапното разпадане на съветската икономика и нейната неспособност да доставя необходимите стоки предизвикаха корабокрущението на вътрешногруповата търговия. Това беше и причината, поради която многобройните опити за създаване на нови системи за разплащане, заместващи парите, като многостранния бартер или клиринговите системи досега бяха обречени на неуспех."⁸⁴

Особеното в българския преход е, че след като БВП на страната започва да расте след първоначалния трансформационен спад през 1994г. и 1995г., което е и тенденция във всички останали икономики от Централна Европа, следва повторно "потопяне" в тренда на растежа през 1996-97г. (*double-dip growth path*⁸⁵), което поставя икономиката на страната в изоставащо положение от останалите страни от Централна Европа. Процесът се илюстрира от следващата графика:

Граф. 2: Двойното потопяне в трансформационната рецесия:

Източник: Статев (2002)⁸⁶ и Меморандум за икономическата политика на правителството и БНБ.

⁸³ Yakimova..., p. 14

⁸⁴ Самуели, с. 55

⁸⁵ Fischer, S. *The Lessons of Reform - Ten Years On*. Реч на Стенли Фишер в УНСС - 25.5.2000г., <http://www.imf.org>

⁸⁶ Статев, С. *Преходът: бягане назад, на място или напред* // Икономическа и институционална промяна при прехода към реално функционираща пазарна икономка. УИ "Стопанство", С., 2002, с.23

През 2002г. БВП се изравни и надмина този от 1995г. Седем години, които ни отдалечават от останалите напреднали страни от ЦИЕ. Графиката още веднъж потвърждава идеята, че изходните условия за прехода може да са важни за намаляването на социалната цена на прехода (онези страни, които имат по-благоприятни условия плащат по-ниска социална цена), но това, което е решаващо за по-нататъчното ѝ увеличаване или намаляване, не са тежките начални условия, а макроикономическата политика на държавата след като дестабилизацията е настъпила. Повторното дестабилизиране от нецикличен характер на икономиката резултира във валутен борд, а необходимостта от поддържане на стабилността на все по-високи равнища от това, на което е била стабилизирана при въвеждането на борда, прави изключително актуален проблема не на цикличния, а на стабилния дългосрочен растеж.

3.1.2. Структура на продуктовия пазар: земеделие, промишленост, услуги

Вече е ясно, че социалистическата икономика разпределя ресурсите нерационално и разрушава равновесието на продуктовите пазари, постигнато в досоциалистическия период. От тази гледна точка преходът може да бъде проследен като възстановяване на равновесието и на рационалното разпределение на ресурсите в икономиката.⁸⁷

Прекомерната индустриализация про време на социализма се дължи на две причини: 1)предпочитанията на планировчиците към повече промишлени стоки за сметка на услугите и 2)технологичното изоставане.⁸⁸

Хипотезата за връщането към равновесието по време на прехода се потвърждава и в България. През 1989 година заетостта в земеделието е 19%, през 2000 вече е 26.2%; заетостта в индустрията - съответно 45.2% и 28.3%,

⁸⁷Raiser, M.; Schaffer, M.; Schuchhard, J. *Benchmarking Structural Change in Transition*. EBRD Working Papers #79, Feb. 2003, p.2

заетостта в услугите - респективно 35.7% и 45.5%.⁸⁹ Приносът в добавената стойност също се изменя: земеделието, промишлеността и услугите през 1991 година дават съответно 14.5%, 37.4% и 48.1% от БДС. През 2001 година тези данни са съответно: 13.6%, 28.5% и 57.9%.⁹⁰ Прави впечатление факта, че въпреки нарастналия брой заети в земеделието, добавената стойност остава почти същата. Но това, което прави по-голямо впечатление е фактът, че вместо да намалява (както е в една нормална пазарна икономика, делът на заетите в земеделието расте). Това е една от основните разлики в реструктурирането на продуктовите пазари в страните от ЦИЕ: в по-богатите страни в преход, земеделието изисква по-малко заети. Това може да бъде обяснено с факта, че при тях мрежите за социална защита са по-добре изградени и освен това работниците са по-мобилни при изхода си от временната безработица. Работниците в тези страни предпочитат да останат временно безработни, отколкото да работят в селското стопанство. Обратният процес се наблюдава в повечето страни от бившите съветски републики, където липсата на социална защитна мрежа принуждава работниците да се върнат към единственият възможен изход за оцеляване - земеделието. Подобен процес се наблюдава и в България. За Чехия например заетостта в земеделието по време на прехода пада от 12.8% на 5.0%, в Естония - от 21.2% на 7.4%, в Унгария - от 16.1% на 6.5%, в аграрната Полша - от 23.5% на 18.8%, докато в Румъния например се качва от 30.4% на 42.8%.⁹¹

Един от факторите за този неблагоприятен процес за България е и неразвитият пазар на земята. Причините за слабото развитие на пазара са много, но сред най-важните могат да се посочат три: 1) земеделието заради оцеляването и ниската мобилност на работната сила, която кара земеделците

⁸⁸ Пак там, с.36

⁸⁹ Raiser..., p.42

⁹⁰ Yakimova..., p.24

⁹¹ Raiser, p. 42-44

да не търсят други възможности за себе си, освен оцеляването; 2)забраната чужденци да купуват земя; 3)слабата спецификация на правата за собственост върху върнатите земеделски земи. През цялото десетилетие от 1990 до 2000 година едва 0.3% от обработваемата земя бива изтъргувана - това едва ли може да се нарече пазар.⁹²

Преструктурирането на сектора на услугите от своя страна също има своя собствена логика. Обикновено високият дял на услугите свидетелства за развита икономика. Развитието на сектора на услугите се базира на задоволяването на все повече и повече базисни потребности, което създава все повече пазари за надстроечните потребности (ако приемем за разграничение пирамидата на Маслоу). Така ли е обаче в България? Фактът, че в българската икономика съществуват над 200 000 МСП, фактът, че над 90% от тях са микропредприятия и че над 2/3 от тях са в сектора на търговията, заедно с факта, че делът на МСП в БДС е по-нисък, отколкото делът в заетостта би предвидил да бъде, е по-скоро "отражение на скрита безработица, отколкото на узряването на икономиката."⁹³

Все пак, част от пазарната логика в повечето страни от ЦИЕ е спазена - земеделието намалява и като заетост, и като дял в БДС; услугите се увеличават и като дял в БДС, и като заетост. При промишлеността обаче зависимостта не е съвсем като в пазарните икономики - там делът се увеличава и като заетост, и като дял в БДС - докато при преходните икономики както делът в БДС, така и в заетостта намаляват.⁹⁴

3.2. Трудовият пазар по време на прехода

В началото на прехода сртаните от ЦИЕ се радват на минимални нива на безработица, която се ъдлжи до голяма степен на широко

⁹²Yakimova, p. 72-73

⁹³Пак там, с.25

разпространената недозаетост на работната сила. Следователно, заедно с напредването на реформите, е неизбежно нарастването на нивата на безработица. В същото време обаче, не е лесно на никоя политическа сила да обясни защо преходът ще доведе до повече безработни - в началото на прехода нито БСП, нито СДС искат да поемат върху себе си тази "вина."⁹⁵ Ето защо при по-нерешителните правителства, или при тези с по-колебаеща се подкрепа, реформите на трудовия пазар се оказват твърде тежък курс, който правителствата не поемат, поне докато наистина не се наложи. Проблемът се корени и в слабите разяснителни кампании сред работниците. "Ако те знаят, че отхвърлянето на сегашния план за съкращения би им нанесъл още повече вреди в бъдеще, те може би биха се съгласили да бъдат съкратени днес при по-добри условия от онези, при които ще бъдат съкратени утре."⁹⁶

Друг интересен аспект на трудовия пазар са и високите разходи за наемане на работници - пазарът е твърде регулиран. "Очевидно е, че в една икономика от ЦИЕ, където гъвкавостта на работната заплата и на фирмите да наемат и уволняват служители са нещо непознато, регулациите на трудовия пазар стоят в основата на анализа на трудовия пазар и безработицата."⁹⁷ Регулациите на трудовия пазар засягат и предприемаческата активност - колкото са по-високи разходите за наемане и уволняване на служители, толкова фирмите ще бъдат по-малко склонни да наемат повече служители, респективно да растат и да създават повече добавена стойност в икономиката. Ето как се оказва, че регулациите на трудовия пазар имат твърде пряко отношение към растежа в икономиката.

Изследванията показват, че заетостта в промишлеността по време на прехода и БВП на глава от населението влизат в L-образна зависимост.

⁹⁴Raiser, p.3; 42-45

⁹⁵Yakimova, p. 47

⁹⁶Roland, p.8

⁹⁷Yakimova, p.44

Отначало доходът на глава от населението спада по-бавно, отколкото спада заетостта в индустрията и заетостта в индустрията спада значително, докато след определен момент нататък заетостта започва да спада с по-ниски темпове, а растежът на БВП/ч.н. ги изпреварва.⁹⁸

Още един интересен момент от трудовия пазар по време на прехода е участието на жените. При социалистическата икономика участието на жените (във възрастовата група 40-44) на трудовия пазар е много по-добре застъпено, отколкото при капиталистическите икономики. Например за България активността на жените се измерва между 78.6% и 93.3% за периода 1950-1985г., за Унгария процентът се движи между 29.0 и 84.7, за СССР - между 66.8 и 96.8; докато за западноевропейските страни делът на участието на жените е между 34.5 и 55.6 на сто за същия период. Любопитно е, че северноевропейските страни имитират тенденциите на социалистическите в това отношение, като делът им се движи между 30.9 и 71.1, докато южноевропейските страни никога не достигат до тази тенденция - делът на участието на жените при тях се движи между 22.4 и 37.1 на сто.⁹⁹ Една друга специфика, свързана с тази е, че вече в преходния период страните-кандидатки за членство в ЕС имат по-високи нива на женско предприемачество, отколкото страните от ЕС-15.¹⁰⁰

3.3. Финансовата система и капиталовият пазар в преходния период

Институционалното изграждане на финансовата система в периода на преход е твърде обширна тема, за да бъде обхваната пълноценно на няколко параграфа, но все пак могат да се открият основните моменти. В страните от ЦИЕ, освен банките, вече функционират и финансови интермедиатори и

⁹⁸Вж. графиките при Raiser..., p.28

⁹⁹Корнай, Я. *Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма*. Акад.изд. "Проф. Марин Дринов", 1996, с.202

¹⁰⁰European Commission. *Enterprise Policy Scoreboard 2002*.

капиталов пазар, т.е. ниституционалната структура на пазарната икономика в частта ѝ, засягаща финансовата система, е изградена. Освен това структурата на самата банкова система се променя от едностепенна в двустепенна през преходния период¹⁰¹.

Формалната структура на финансовата система в България е такава, каквато е и в развитите пазарни икономики. "Трите стълба" са налице, съществува конкуренция, секторът е либерализиран. Разгледан под лупа обаче (без да правим твърде голямо увеличаване на образа с цел придържане към темата) секторът за пореден път доказва, че външният вид не е същността.

Историята на прехода досега показва, че банковата система е основен посредник между спестяванията и инвестициите в България. Предвид най-вероятното изграждане на социално пазарно стопанство в страната банковата система ще се запази като основен източник на средства за инвестиции на българския бизнес (тъй като една от основните характеристики на модела на СПС е именно тази)¹⁰².

Историята на прехода в България показва и още нещо: че банковата система може да бъде генератор на кризи, които да забавят постигането на целите на обществото и да увеличат социалната цена на прехода. Предотвратяването на възможността за следващи кризи доведе до въвеждането на валутен борд, след което банките провеждат силно консервативна политика по отношение на кредитирането на новия бизнес.

Но това е "погледът назад". Какви са тенденциите в банковия сектор в страната? Все пак банките не могат вечно да бъдат консервативни. За 4 години (от 1998 до 2002) съотношението кредити/БВП се е увеличило почти

¹⁰¹Тийме, Х.-Й. *Ролята на банковата система в процеса на трансформация и интеграция в Европа* // СУ "Кл. Охридски". Проблеми на икономиките в преход. Изд. "Парадигма", С. 2000, с. 61-62

¹⁰²Танова, П. *Световното стопанство и българският избор*. ИК "Кама", С., 1995, с. 119

два пъти: от 9% на близо 17%¹⁰³. През последната година ръстът на новодоговорените кредити в България е 38%, което доведе до съотношение кредити/БВП до около 24-25%¹⁰⁴. Това вече е близо до съотношението, постигнато в останалите икономики от ЦИЕ, където то е ок.30%, но ялната тенденция към увеличаване на кредитите показва положителен сигнал за скорошен ускорен растеж на икономиката.

За увеличаване на кредитите има два главни фактора: 1)засилената конкуренция в банковия сектор в страната и 2)падането на лихвите по депозити в чужбина, което прави неизгодно изнасянето на депозити от страната и повишава изгодата на банките от вътрешно кредитиране. Интензивността на конкуренцията в сектора може да се повиши допълнително, ако банките намалят съотношението *оперативни разходи/активи*, което е с ок.3% по-високо от това в Полша, Чехия, Словакия, Унгария и Естония (1997)¹⁰⁵, ако повишат качеството на предлаганите услуги (напр. намалят срока от искането до получаването на кредит) и ако откриват и използват нови ниши. С други думи, ако използват стратегия за *вътрешен растеж* на банката. С допълнителното интензифициране на конкуренцията в бранша вероятно ще се забележат и тенденции на сливания и поглъщания (*външен растеж*¹⁰⁶ на банките), което вече е сравнително близка перспектива за българския пазар.

Положителните тенденции в сектора дават известни основания за оптимизъм и за по-нататъчен растеж на кредитите към и инвестициите в

¹⁰³Вж. Савов, С. *Защо е необходима експортна ориентация на икономическия растеж в България* // УНСС. Научни трудове 1/1999, с. 99; и Станчев, К. *За държавата, конкуренцията и кредитирането* // Web-страница на Институт за пазарна икономика <http://www.ime.bg>

¹⁰⁴ЦИР. *Доклад за състоянието на икономиката през четвъртото тримесечие на 2003 година. Годишен доклад за състоянието на икономиката през 2003 година.* (под печат)

¹⁰⁵EBRD/World Bank. *Transition. The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union.* World Bank 2002, p. 64

¹⁰⁶Термините са заимствани от Тийме, Х.-Й., *Ролята на банковата система в процеса на трансформация и интеграция в Европа* // СУ "Кл. Охридски". Проблеми на икономиките в преход. Изд. "Парадигма", С. 2000 с.75.

новия частен сектор - макар и със занижени темпове заради приетите през последното полугодие на 2003 рестрикции към кредитирането.¹⁰⁷

Що се отнася до посредническия сектор, състоящ се от застрахователни компании и осигурителни фондове, той тепърва ще прави своите големи крачки в България. Всеизвестен факт е, че най-мощните инвеститори в развитите икономики са с произход именно от този сектор. Пречка пред нормалното разгръщане на дейността на сектора е предпазливостта на законодателя при дефиниране на предмета му на дейност и възможностите му за инвестиции. В момента повече от половината средства от сектора отиват за финансиране на държавния дълг, което повишава значително пропуснатите възможности за реалната икономика. Разбира се, развитието му се определя от доходите на населението - при ниски доходи се забелязва слабо развитие и обратно, което потвърждава взаимообусловеността на развитата пазарна икономика с развития посреднически сектор. Това обуславя необходимостта от даване на известен законодателен импулс към застрахователните компании и осигурителните фондове, който да освободи ресурс към производствената сфера.

Капиталовият пазар все още е голямата въпросителна във финансовия сектор. На този така важен за икономиката пазар съществуват множество проблеми като например: ниска пазарна капитализация, отсъствие на критична маса от големи листвани компании, съществуване на спекулативни, а не на инвестиционни практики, недостатъчна инвестиционна култура на българските предприемачи и високи транзакционни разходи по листване на борсата.

Когато сравняваме развитието на фондовия пазар в Унгария и България например, можем да установим един благоприятен и един неблагоприятен факт. Неблагоприятният е, че пазарната капитализация в

¹⁰⁷ЦИР. Доклад за състоянието на икономиката през четвъртото тримесечие на 2003 година. Годишен доклад за състоянието на икономиката през 2003 година. (под печат)

България е ок. 5-7% от БВП, а в Унгария е ок.27-30%. Благоприятният за нас факт е, че Унгария изостава от света също толкова, колкото и ние: между стойността на пазарната капитализация у нас и тази в страните със същия БВП/гл.н. като нашата разлика е същата, както и между пазарната капитализация в Унгария по сравнение с капитализацията в страните със същия като нейния БВП/гл.н.¹⁰⁸ Все пак, Унгария има фондова борса от 1989г.¹⁰⁹, а въпреки опитите за създаване на такава в началото на '90те в България, началото на капиталовия у нас се свързва с 1997г¹¹⁰.

¹⁰⁸EBRD/World Bank. *Transition. The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*. World Bank 2002, p. 65.

¹⁰⁹Naisbitt, J. and Aburdene, P. *Megatrends 2000. The New Directions for the 1990's*. William Morrow and Co., Inc., New York, 1990, p. 110.

¹¹⁰Петров, М. *Формиране на система от финансови пазари в условията на преход* // Икономическа и институционална промяна при прехода към реално функционираща пазарна икономика. Научна конференция (30.11.-1.12.2001). УИ "Стопанство", С. 2002,

IV. ЛОГИКА НА ПРОЦЕСИТЕ ПО ВРЕМЕ НА ПРЕХОДА: КОМБИНИРАНЕ НА АНАЛИЗА. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА ЛОГИКИТЕ

Комбинирането на анализа може да се извърши пълноценно единствено чрез системния подход: всеки елемент на системата да бъде разгледан последователно първо като фактор за развитието на останалите (т.е. като независима променлива на прехода, която влияе на останалите негови събития) и второ като резултат от действието на останалите (при което останалите елементи на анализа се разглеждат като независими променливи). На сегашния етап това е непосилна задача пред автора на изложението. Но все пак могат да бъдат изведени някои по-важни моменти от взаимодействието между логиките на субектите и институциите на прехода.

Икономическите резултати в страните от ЦИЕ се различават драстично не само заради различните изходни условия за процеса на преход. Онова, което има също толкова решаващо за успеха или неуспеха на реформите, са политиките, които държавата и нейният политически елит избират в процеса на преход. Например политическият елит на основата на предишните си лични контакти с представителите на бизнеса може да изгради институции, които облагодетелстват както елита, така и бизнеса, оставяйки голяма част от населението извън контекста на времето и без компенсационни механизми за намаляване на цената на прехода.

Предишният (преди 1989г.) управляващ елит показва най-висока степен на адаптивност към изискванията на пазарната икономика, върху основата на предишните си позиции, информираност, връзки и подготвеност. Всички те са предразположени да станат капиталисти... Този дух на предприемачество обаче съществено се отличава от класическия "дух на

капитализма". Именно чрез бившите елити партията-държава започва присвояване на своите блага, превръщайки ги в начален капитал и увеличавайки по този начин "склонността към предприемачество" сред досоциалистическите елити.¹¹¹ Нормативната "спойка" на икономиката с властта в българската икономика е споменатия вече Указ 56.

Често елитите не се интересуват от изграждането на такива механизми, губят изборите и дават път на все нови и нови елити, които отново са зависими от предшестващото си развитие и отново извършват същите грешки. Все пак порочният кръг на неефективните институции може да бъде разграден, както става в България след 1997 година. Макар и твърде бавно, реформите се провеждат в правилната посока и са на път да дадат благоприятен изход за процеса на преход. Впрочем, членството на страната в ЕС изобщо не може да бъде оценено като реален критерий за край на прехода, но въпреки това е мощен сигнал, че пазарните реформи са безалтернативни и че цената на прехода все пак си заслужава да бъде платена.

Този факт убягва на много от страните в преход, главно на независимите държави от бившия СССР, които все още живеят в дихотомията "шок-градуализъм". Техните елити може би не осъзнават или предпочитат да не осъзнават, че това, което е важното е не дали трябва да извършат реформите (защото количеството на шока ex-ante е навсякъде едно и също), а в каква последователност да извършват реформите. Ако те не се извършат в необходимата последователност (т.е. ако елитите не осъзнаят правилната последователност), това дори увеличава ex-post количеството шок - факт, с който цялото общество в България е много добре запознато. "Върховна ирония е, че много от страните, привърженички на умерения подход, успяха да извършат по-кардинални реформи за по-кратки срокове. Китайският пазар на ценни книжа е по-голям от руския. Руското селско

¹¹¹Владимиров, 142-143

стопанство и днес се управлява почти както и преди десетилетие, докато Китай успя да извърши прехода към "системата на индивидуалната отговорност" за по-малко от пет години."¹¹²

Логиката на елитите често бива повлияна от различни от рационалните мотиви. Примерът с отхвърлянето на възможността за въвеждане на двойна ценова система за страните от СИВ е достатъчно красноречив. "Реформистките правителства искаха да използват техния "прозорец на възможността", за да изградят необратимост на реформите чрез пълно разрушаване на плановата система, дори при съзнанието, че могат да изпитат спад на БВП. Може също да се прибави, че реформистите, които бяха на власт, споделяха възгледите на западните икономически съветници, че либерализацията на цените е по-вероятно да увеличи производството, вместо да го намали."¹¹³

Обобщено, елитите и техните логики водят икономиките в преход към три различни типа стратегии за развитие: 1) стратегия на насочената към растеж частна инициатива, т.е. пазарно-капиталистическа; 2) "модифициран капитализъм", т.е. силна държавна намеса чрез регулиране на заплати и цени; и 3) "популистка стратегия" чрез силна държавна намеса в разпределителните отношения.¹¹⁴ Разбира се, не са изключени преходи между различните стратегии, в зависимост от това какви нови елити идват на власт и какви зависимости са изградили те с предшестващото си развитие. Любопитен е фактът например за формиране на японския икономически елит и на неговите неформални институции: "Според историците самураите са оформили облика на предприемаческата класа със своята конфуцианска култура, сведена до всеотдайност и дисциплина, пренесени в предприемаческия контекст на поведение."¹¹⁵ Имайки предвид българските

¹¹²Стиглиц, с.210

¹¹³Roland, p.17

¹¹⁴Лазаров, с.73

¹¹⁵Пак там, с.75

неформални институции от времето на социалистическия период и в частност доминиращия *homo sovieticus*, изобщо не бива да ни учудва факта, че Тодор Живков е бил "смазан" при посещението си на Експо'70 в Токио.

Вашингтонският консенсус също може да бъде самостоятелен обект на изследване. Въпреки че запълва идеологическия вакуум, възкресява икономическата ортодоксия и все пак помага на страните в преход да започнат отнякъде с реформите, той не дава навсякъде очакваните резултати, именно заради несъответствието си с местните институции. Докато първите няколко мерки от него могат да се приложат с промяна в няколко закона, следващите срещат много яростен отпор на различни групи с определена сила да преговарят. Това забавя реформите и увеличава цената на прехода. "Това, което беше прилагано, обикновено беше непълна версия на модела и нейните резултати бяха тръре различни от това, което политиците обещаваха, хората очакваха и от това, което иконометричните модели на МВФ и Световната Банка предвиждаха."¹¹⁶ Както иронично отбелязва по този повод Стийлиц, "пазарните болшевики", местните правоверни, както и западните експерти и проповедници на новата икономическа религия, нахлули в постсоциалистическите страни, се опитаха да ползват доброкачествена версия на ленинските методи, за да направляват посткомунистическия "демократичен" преход".¹¹⁷ И още: "Случаите на успех притежават една обща характеристика - всички те са "местно производство" - проектирани са от местни хора, запознати с нуждите и проблемите на страните си. Подходът в Китай, Полша, Унгария не бе шаблонен. Тези страни бяха прагматични - и за момент не допуснаха идеологията и готовите модели от учебниците да определят тяхната политика."¹¹⁸

Самото време също изисква промяна на модела - контекстът на прехода се променя с течение на времето. И макар и технологиите,

¹¹⁶Naim, p.5

¹¹⁷Стийлиц, с. 153

геополитиката и институциите да продължават са контекстни за преходните политики, към този контекст се прибавят и валутни бордове, пенсионни реформи, изтичане на капитала, прозрачност в политиката, корупция, глобализация. Както отбелязва Naim, "нито един от тези термини не присъства в оригиналната формулировка на Вашингтонския консенсус."¹¹⁹

Прозорецът на възможностите, който се отваря пред реформистките правителства в началото на прехода, е идеален за анализ на връзката между икономика и политика, особено когато става въпрос за България. Както се видя през 1996, изпуснатите възможности са по-скоро правило, отколкото изключение за тази част от континента. Спирането или забавянето на реформите по една или друга причина води до промени в обществените нагласи, които отново предизвикват техния старт чрез смяна на елитите, макар и настроенията точно през този период да се обръщат към носталгичност по Светлото бъдеще. Но носителят на това бъдеще вече е друг.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В предходното изложение беше направен опит да се обясни логиката на икономическия преход в страните от ЦИЕ. Това стана на основата на събитията в икономиките, които бяха разгледани предимно през призмата на институционалния подход за разбиране на прехода.

Тъй като всяко събитие има свой собствен контекст, преходът попада във взривоопасна смес от три събитийни контекста: технологичен, геополитически и институционален. Всяко събитие в тези контексти на прехода повлиява на системната промяна сле 1989г.

¹¹⁸Стиглиц, с.211

¹¹⁹Naim, р.5. Тази публикация е интересна още с това, че систематизира две от най-важните променливи за прехода: стадиите на либерализация и източниците на институционално недоразвитие.

Институциите във всяка икономика се градят от принципи, механизми за тяхното спазване и организации, чиито неформали съвпадат или не съвпадат с целите на изграждане на правилата. Както политическия елит, така и бизнесът, академичната общност, отделната личност и семейството ѝ, и международните институции си взаимодействат, за да определят облика на прехода. Този облик се формира на основата на взаимодействието на целите на всяка от институциите-организации с институциите-правила, без значение дали последните са формални или неформални. Обликът на прехода всъщност е външен израз на неговата логика.

Пазарите през преходния период обаче също изживяват процес на преход, който не може да не бъде свързан с институциите на прехода. Продуктовият, трудовият и финансовите пазари взаимодействат помежду си и с институциите, които ги формират, за да определят в крайна сметка съдбата на БВП, на работната сила и на бъдещия ресурс за развитие на икономиката, генериран предимно от банковата система.

Нерядко логиките на отделните институции си противоречат. Изискванията на времето са едни, а ценностите и целите, с които институциите и пазарите прехождат през времето, влизат в конфликт с тези изисквания, давайки ход на процеси, които могат да бъдат разрушителни за икономиката. Практиката обаче показва, че различните логики на прехода могат и да не бъдат взаимно изключващи се и преходът може действително да се окаже игра с положителна сума за обществото като цяло. Това се доказва от факта, че 10 държави ще се присъединят към ЕС след по-малко от 2 месеца.

Институционалният подход изисква да се стремим не към оптималния, а към най-добрия възможен резултат. Социалистическият проект се провали именно защото пренебрегна разликата между планирано и реално достижимо. Той искаше икономиките да направят невъзможното възможно, превръщайки личностите в единици ресурс. Този ресурс трябваше да влезе

на входа на машината на времето, а на изхода крайният продукт трябваше да се озове в светлото бъдеще.

Но докато реализирането на това светло бъдеще като План "А" заседна някъде между елементите на машината на времето, животът отново доказва на Единицата ресурс, че самият той е един голям план Б - може би не съвсем светъл като изхода, може би не съвсем тъмен като входа, но със сигурност реален, достижим и може би най-важното: цветен.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

А. Цитирана литература на български език:

АМСП. Доклад за малките и средни предприятия 2002, <http://www.asme.bg>

Баева, И.; Калинова, Е. *Българските преходи 1939-2002*. Изд. "Парадигма" 2002

Владимиров, Ж. *Културното наследство срещу демокрацията и пазара. България 1989-1998*. Изд. "Софийски новини" 1999

Ерхард, Л. *Благоденствие за всички*. УИ "Стопанство", С. 1993

Желева, С. *Регионалната политика на ЕС - фактор за повишаване на благосъстоянието в Обединена Европа*. // Благосъстояние и икономически растеж при ефективно функционираща пазарна икономика. Сб. доклади от научна конференция 27.11.2003. УИ "Стопанство" 2003

Корнай, Я. *Десет години след "Пътят към свободната икономика"*. Самооценка на автора // Сп. "Икономическа мисъл", 1/2001

Корнай, Я. *Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма*. Акад.изд. "Проф. Марин Дринов", 1996

Лазаров, Р. *За модернизацията на икономиката от гледна точка на интегрирането на институционалния подход в неокласическата теория* // Сп. "Диалог", 2/2003

Леонидов, А. *Ордолиберализъм. Социално пазарно стопанство. Трансформация*. Изд. "Лик", С. 2000

Манов, В. *Реалният живот не се подчинява на митове (или развенчаните митове на българския преход)* // България в началото на ХХІ век - икономическа, правна и социална трансформация. Юбилейна научно-практическа конференция, В. Търново (4. април 2002), Изд. "Faber" 2002

Марикина, М. *Концепция за "държава на благосъстоянието" - теоретично*

- и философско осмисляне. Политики за благосъстояние и българският избор. // Благосъстояние и икономически растеж при ефективно функционираща пазарна икономика. Сб. доклади от научна конференция 27.11.2003. УИ "Стопанство" 2003*
- Минасян, Г. *Десет години преход. Колко още?* // Сп. "Икономическа мисъл", 6/1999
- Минасян, Г. *Финансова стабилизация и икономически растеж*. Акад. изд. "Проф. Марин Дринов", С. 2002
- Норт, Д. *Приносът на неоинституционализма за разбирането на икономиките в преход* // Сп. "Икономика" 3/2003
- Петров, М. *Формиране на система от финансови пазари в условията на преход* // Икономическа и институционална промяна при прехода към реално функционираща пазарна икономика. Научна конференция (30.11.-1.12.2001). УИ "Стопанство", С. 2002
- Пшеворски, А. *Демокрацията и пазарът*. УИ "Стопанство" 1994
- Савов, С. *За по-голям реализъм в оценката на международния стопански ред* // Сп. "Икономическа мисъл" 1/2000
- Савов, С. *Защо е необходима експортна ориентация на икономическия растеж в България* // УНСС. Научни трудове 1/1999
- Самуели, Л. *Преходът от държавен социализъм: накъде и как?* // Сп. "Икономическа мисъл", 10/1994
- Спасов, Т. *Икономическият преход: теоретични аспекти* // Сп. "Алтернативи", бр.9-10 (33-34)/2000, с. 7
- Спасов, Т. *Институционални аспекти на теорията на икономическия преход*. // Икономическа и институционална промяна при прехода към реално функционираща пазарна икономика. Научна конференция (30.11.-1.12.2001). УИ "Стопанство", С. 2002
- Станков, П. *Евроинтеграцията - проблеми, перспективи и предизвикателства за България* // България в началото на XXI век -

икономическа, правна и социална трансформация. Юбилейна научно-практическа конференция, В. Търново (4. април 2002), Изд. "Faber" 2002

Станков, П. *Кой модел на пазарна икономика е най-подходящ за България?* // Научен алманах "Глобализация и устойчиво развитие" - Международна научна конференция 1-3 юли 2002, Варна, кн. 4: Глобализацията и новата роля на държавата, изд. на ВСУ "Черноризец Храбър" 2002

Статев, С. *Преходът: бягане назад, на място или напред* // Икономическа и институционална промяна при прехода към реално функционираща пазарна икономка. УИ "Стопанство", С., 2002

Стиглиц, Д. *Глобализацията и недоволните от нея*. УИ "Стопанство" 2003

Танова, П. *Световното стопанство и българският избор*. ИК "Кама", С., 1995

Тийме, Х.-Й. *Ролята на банковата система в процеса на трансформация и интеграция в Европа* // СУ "Кл. Охридски". Проблеми на икономиките в преход. Изд. "Парадигма", С. 2000

ЦИР. *Доклад за състоянието на икономиката през четвъртото тримесечие на 2003 година. Годишен доклад за състоянието на икономиката през 2003 година.* (под печат)

Янарас, Х. *Църквата в контекста на пост-комунистическа Европа* // Сп. "Християнство и култура" 2/2002

Б. Цитирана литература на други езици:

Петраков, Н.Я. *Русская рулетка. Экономический эксперимент ценою 150 миллионов жизней*. Изд. "Економика", Москва 1998

Aslund, A. *Building Capitalism: Lessons of the Postcommunist Experience* // CEIP. Policy Brief. 10 Dec. 2001

Aslund, A. *The Myth of Output Collapse after Communism* // Carnegie Working

Paper 18, April 2001

Bennett, J.; Estrin, S.; Maw, J.; Urga, G. *The Impact of Different Privatisation Methods on Growth in Transition Economies* // 16 Sept.

EBRD/World Bank. *Transition. The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*. World Bank 2002

Ennuste, U.; Terk, E. *Determination of the Economic System Transformation* // The Baltic Review, vol. 19 - <http://www.tbr.ee/issues/vol19/transformation.html>

European Commission. *Enterprise Policy Scoreboard 2002*.

Fischer, S. *The Lessons of Reform - Ten Years On*. Реч на Стенли Фишер в YHCC - 25.5.2000г., <http://www.imf.org>

Guriev, S.; Ickes, B. W. *Microeconomic Aspects of Economic Growth in Eastern Europe and the Former Soviet Union, 1950-2000*. GDN Paper under the Global Research Project on Explaining Growth (Phase 1): Thematic Papers, Theme 3: Microeconomics of Growth. http://www.gdnet.org/pdf/193_Guriev.pdf

Klaus, V. *Transformation from Communism: A Decade After*. Presented at the Pioneer Institute for Public Policy Research, Boston, MA, 21 April 1999 - <http://www.ceip.org/files/Publications/webnote6.asp?from=pubtitle>

Naim, M. *Fads and Fashion in Economic Reforms: Washington Consensus or Washington Confusion?* // Foreign Policy Magazine, 26 Oct. 1999 <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/Naim.htm>

Naim, M. *The Washington Consensus: A Damaged Brand*. Carnegie Endowment Publications: <http://www.ceip.org/files/Publications/2002-10-28-naim.asp?from=pubtitle> (първоначално публикувана във Financial Times, 28.10.2002)

Naisbitt, J. and Aburdene, P. *Megatrends 2000. The New Directions for the 1990's*. William Morrow and Co., Inc., New York, 1990

North, D. *The New Institutional Economics and Development*

- OECD. *South East Europe Region. Enterprise Policy Performance. A Regional Assessment*. Oct.2003
- Raiser, M.; Schaffer, M.; Schuchhard, J. *Benchmarking Structural Change in Transition*. EBRD Working Papers #79, Feb. 2003
- Roland, G. *The Political Economy of Transition*. William Davidson Working Paper # 413, Dec. 2001
- Sachs J., Woo W. T. *Structural Factors in Economic Reforms of China, Eastern Europe and the Former Soviet Union* // Reform in China and Russia, p. 112 (годината на издаване и издателството не са видни от използваното копие на първичния материал).
- Yakimova, I., Bhaumik, S. K., Shivarov, A. *Bulgaria*. Global Development Network Paper under the Global Research Project on Explaining Growth. http://www.gdnet.org/pdf/draft_country_studies/Bulgaria_revised.pdf